

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI

S.Ashirboev, I.Azimov

O'ZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligi bakalavriat talabalari uchun
o'quv qo'llanmasi sifatida tavsiya etgan**

TOSHKENT – 2007

Annotatsiya

«O'zbek tilining tarixiy grammatikasi» kursi o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarga mo'ljallangan. Unda o'zbek tilining mustaqil taraqqiyot bosqichidan to bizning asrimizgacha bo'lgan davrdagi xususiyatlari to'g'risida so'z boradi. Qo'llanmada tarixiy fonetika, tarixiy morfologiya, tarixiy sintaksis aks etgan.

O'zbek tili faktlari tarixiy xronologiya tamoyillari asosida yoritiladi. Ta'kidlash joizki, ushbu qo'llanmada o'zbek tili tarixi, tarixiy grammatikasi bo'yicha to'plangan tajribalar, mavjud qo'llanmalardagi materiallardan foydalanildi.

Kirish

Reja:

- 1. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi til tarixi fanlaridan biri sifatida.*
- 2. O'zbek tili tarixiy grammatikasining manbalari.*
- 3. O'zbek tili tarixiy grammatikasining o'rganilish tarixi.*

O'zbek tilining tarixiy grammatikasi o'zbek tili tarixi fanining bir tarmog'idir. Ma'lumki, til tarixi o'zbek tili fonetik sistemasining, grammatik qurilishi va leksikasining tarixidir. O'zbek tili tarixi o'zaro bog'liq bo'lgan ikki mustaqil predmetni o'z ichiga oladi. Bu predmetlar – o'zbek tilining tarixiy grammatikasi va adabiy til tarixidir. Bu ikki predmet ichki bir-biriga bog'liq bo'lishiga qaramasdan, ularning o'rganish usullari, tekshirish ob'ektlari bir-biridan farq qiladi. Tarixiy grammatika tilning fonetik sistemasi taraqqiyotini, grammatik strukturasi rivojlanishini o'rganadi. Lekin til hodisalarining ijtimoiy hodisalar bilan bo'lgan munosabatini, uslublar taraqqiyotini va ularning turli ko'rinishlarini, tilning normasi kabi masalalar uning tekshirish ob'ektidan chetda qoladi. Bularni esa adabiy til tarixi tekshiradi.

Til tarixini o'rganish hozirgi zamon o'zbek tilini tarixiy tushunish, ya'ni bu til uzoq asrlar mobaynida davom etgan murakkab tarixiy jarayonlar samarasi ekanini anglash imkonini tug'diradi. O'zbek tili uzoq davr va asrlarning tarixiy mahsulidir. O'zbek tili tarixda ma'lum bo'lgan boshqa tillar kabi uzoq taraqqiyot bosqichini boshidan kechirdi. U jamiyat va xalq tarixi bilan uzviy bog'liq holda urug' tilidan qabila, qabila tilidan xalq va xalq tilidan milliy tilga qarab taraqqiyot etib keldi. Uzoq davom etgan bu jarayonda o'tmish asrlardagi til hodisalari keyingi asrlardagi til hodisalaridan farqlanib qoldi. Har bir o'tmish davr, tarixiy hodisalar tilda o'z izlarini saqlab qoldi. Natijada hozirgi zamon o'zbek tili uning o'tmishidan uzoqlashib ketdi. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning talablariga javob berolmagan til hodisalari asta-sekin umumtil aloqasidan chiqib ketdi. Ularning o'rnini zamona talabi bilan paydo bo'lib kelgan yangi hodisalar ishg'ol etdi. Shuning natijasida yuqorida aytilganidek, hozirgi o'zbek tili o'zining o'tmishidan uzoqlashib qoldi. Bu hodisalarni yozuv yodgorliklarida aks etilgan hodisalar bilan chog'ishtirilganda ko'rish mumkin.

Tarixdan ma'lumki, tilning struktura elementlari uzoq o'tmish davr ichida bir xilda o'zgarib kelmadi. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot dastavval tilning leksikasiga o'z ta'sirini o'tkazadi va shunga ko'ra tilning boshqa tarkibiy qismlariga qaraganda uning lug'at tarkibi juda o'zgaruvchan qismdir. Haqiqatan ham, ijtimoiy taraqqiyotning yo'nalishi va xususiyatlariga qarab o'zbek tilining lug'at tarkibi tez-tez o'zgarib, yangilanib turdi. Uning tarkibida zamona va taraqqiyot talablariga javob berolmaydigan so'z va iboralar chiqib ketdi. Ularning

o'rnini yangi lug'at va iboralar egalladi. Qator so'zlar esa aktiv lug'atdan passiv lug'atga aylanib ketdi.

XII asr boshlarida Xorazm davlatining mavqei ko'tarilib, butun Movarounnahrni o'z ichiga oladi. Bu er fan va madaniyat o'chog'iga aylanadi. Mo'g'ullar hukmronligi davrida ham bu an'ana davom etadi. Bu davrda Xorazm Oltin O'rda xonligiga kirar edi. Oltin O'rdada XIII-XIV asrlar mobaynida adabiy markaz vujudga keldi. Bu erda yozilgan asarlar til jihatdan ko'proq qipchoq-o'g'uz qabila tillari xususiyatini o'zida ifodalaydi. O'g'uz urug'lari son jihatidan ko'pchilikni tashkil etib, ular Sirdaryoning quyi oqimi va Xorazmda joylashgan edi. Xorazmiyning «Muhabbatnoma»si, Qutbning «Xisrav va Shirin» asari, diniy xarakterdagi «Rohatul-qulub», «Najhul farodis», Alining «Qissai YUusuf», asarlari Oltin O'rda adabiy tilini tashkil etadi. Oltin O'rda adabiy tiliga oid asarlarning ayrimlari Misrda va Suriyada mamlyuklar davrida yaratildi.

Oltin O'rda adabiy tili Qoraxoniylar davridagi adabiy til bilan bog'langan edi. Oltin O'rda adabiy tili shu tilning bevosita davomi edi. Bu tillarning farqi Oltin O'rda ko'proq o'g'uz, qisman qipchoq urug' tillari xususiyatlarining bo'lishi bilan o'lchanadi. Bu erda yozilgan asarlar til jihatdan ko'proq qipchoq-o'g'uz urug' tillari xususiyatini o'zida ifodalaydi. Xorazmiyning «Muhabbatnoma»si, Qutbning «Xusrav va Shirin» dostoni, diniy xarakterdagi «Rohatul-qulub», «Najhul farodis», Alining «Qissai YUusuf» asari, To'xtamish va Temur Qutluq yorliqlari Oltin O'rda adabiy tilini tashkil etadi.

XIV asrga kelib eski o'zbek adabiy tili shakllana boshladi. Buning vujudga kelishiga sabab faqatgina ichki faktorlar: o'zbek xalqi shakllanish jarayonining kuchayishi, Farg'ona va Movarounnahr turkiy aholisi birligining yaratilishigina emas, balki Koshg'arda va Orol dengizigacha bo'lgan erni ishg'ol qilgan Oltin O'rda adabiy tillarining shakllanishi ham ta'sir qildi. Bu esa, o'z navbatida, eski o'zbek adabiy tilining dialektal xususiyatlarini ko'paytirar edi. Farg'ona va Movarounnahrda adabiy asarlar tilidan Xorazmda yozilgan adabiy asarlar tili ma'lum dialektal farqlar bilan ajralib turadi. Eski o'zbek tilining shakllana boshlash davrida qabila va urug' tillarining xususiyatlari adabiy asarlarda yaqqol ko'rinadi. Movarounnahr, Farg'ona va Xorazmda qarluq, uyg'ur-o'g'uz va qipchoq dialekt gruppalarining xususiyatlari saqlanishi bilan, ayni zamonda, ular aralashib ketgan edilar ham. «Muhabbatnoma» va «Taashshuqnoma»da o'g'uz dialekti xususiyati o'z aksini topadi. Demak, mavjud dialekt xususiyatlarini o'z ichiga qamrab olgan umumiy adabiy tilni shakllantirish tendensiyasi kuchaya boradi va shu tariqa o'zbek adabiy tili vujudga keldi.

XV-XVI asrlarda Movarounnahrda Durbek, Sakkokiy, Lutfiy va Navoiy kabi buyuk shoirlar etishib chiqdiki, ular yaratgan yodgorliklarda dialektal farqlar yo'qola borib, yagona o'zbek adabiy tili shakllandi.

Shunisi xarakterliki, Navoiygacha bo'lgan shoirlarning asarlarida eski turkiy til an'analari davom ettirilishi bilan birga, ularda jonli til xususiyatlari ko'proq o'rin egallaydi.

XV asrning birinchi yarmida diniy mazmundagi bir qancha prozaik asarlar ham yaratildi. Bular «Sirajul qulub» (1432 yil Yazd shahrida Mansur baxshi tomonidan tuzilgan), «Tazkirai avliyo»(1436 yilda Mansur baxshi tomonidan tuzilgan), «Me'rojnom», «Baxtiyornoma» v.b. Bu asarlar sodda va jonli tilga yaqindir. Ular eski o'zbek tilining rivojlanishida katta rol o'ynadi. Eski o'zbek adabiy tili avval qoraxoniylar davrida, keyinroq Oltin O'rda va Movarounnahrda qo'llangan adabiy tilning davomi, uning yangi taraqqiyot bosqichi edi. Eski o'zbek adabiy tili mahalliy turkiy va qisman eron urug'lari tiliga qipchoq va o'g'uz tillarining ta'siri va aralashishi natijasida shakllandi. Eski o'zbek adabiy tili butun O'rta Osiyoga, Qozog'iston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Tatariston, Boshqirdiston, Qashqar, Hirot va boshqa erlargacha yoyiladi. Eski o'zbek adabiy tili normalari asosida yozuvchi shoir va yozuvchilar XIX asrlargacha ijod qilib keldilar. Bu adabiy til an'analari ayniqsa she'riyatda uzoq asrlargacha davom etdi.

Alisher Navoiy asarlarida eski o'zbek adabiy tili o'z rivljining yuqori nuqtasiga ko'tarildi. Alisher Navoiy juda katta adabiy va ilmiy meros qoldirdi. Uning «Chor devon» va «Xamsa» nomli poetik asarlari, «Mahbubul qulub», «Xamsatul mutahayyirin», «Majolisun nafois», «Mezonul avzon», «Vaqfiya», «Muhokamatul lug'atayn», «Holoti Pahlavon Muhammad» kabi o'nlab prozaik asarlari bizga ma'lum.

Alisher Navoiydan keyin yaratilgan prozaik asarlar va ba'zi dostonlarda eski o'zbek tilining traditsion normalaridan uzoqlashish, xalq tiliga yaqinlashtirish tendensiyasini ko'ramiz. Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asari, Muhammad Solihning «SHayboniynoma», Majlisiyning «Qissai Sayfulmulk» dostoni, Abdulvahobxo'ja o'g'li Poshshoxojaning «Gulzor» va «Miftohul adl» asarlari, Nishotiyning «Husnu dil» dostoni, Gulxaniyning «Zarbulmasal» asari, Fazliyning «Majmuatush shuaro» asari shunday xususiyatga egadir.

Turkiy tillar va ularning tilini o'rganishga qiziqish XI asrlardan boshlangan. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'atit turk» asarida O'rta Osiyodagi turli turkiy urug'-qabilalar tilini chuqur tahlil qiladi. Keyingi davrlarda turkiy tillarning lug'atlari tuziladi, ba'zi lug'atlarda shu tillarning grammatik, fonetik, leksik tahlili ham beriladi. Zamaxshariyning «Muqaddimatul adab», Abu Hayyonning «Kitabul idrak lillisanul atrok», Jamoliddin Abu Muhammadning «Kitab bulg'atul mushtarofi lug'atit turk val qifchaq», Tole' Xiraviyning «Badoeul lug'at», Mirza Mahdiyxonning «Sangloh» va boshqa asarlarda ana shunday tahlillar mavjud. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning «Muhokamatul lug'atayn» asarida turkiy tillar grammatikasiga oid qimmatli fikrlar bor.

Rossiyada turkiy xalqlar va ularning tillari bilan shug'ullanish Rossiya Fanlar Akademiyasi tashkil etilgan davrlardan boshlangan. XIX asr boshlarida Moskva, Qozon, Peterburg universitetlarida sharq tillari kafedralari tashkil etildi. Qadimgi yodnomalarni nashr qilish va turkiy tillar tarixini o'rganishda rus olimlaridan V.V.Radlov, P.M.Melioranskiy, S.E.Malov, A.K.Borovkov, A.M.Shcherbak, N.F.Katanovlarning xizmati kattadir.

O'zbek tili tarixiy grammatikasini tadqiq etish, bu fan bo'yicha darslik, o'quv qo'llanmalari yaratishda G'.Abdurahmonov, A.Rustamov, SH.SHukurov, F.Abdullaev, E.Umarov, S. Ashirboev, H.Dadaboev, B.To'ychiboev va boshqa ko'plab olimlarning xizmati beqiyosdir. Ular tomonidan eski o'zbek tili yodnomalari tilining fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Til tarixi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar to hozirgi kungacha davom etmoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi fani nimani o'rganadi?
2. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi qaysi fanlar bilan yaqin aloqada bo'ladi?
3. O'zbek tili tarixiga oid qanday asarlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

O'zbek tili tarixi- o'zbek tilining turkiy tillardan ajralib, mustaqil taraqqiy etishini yoritadigan fan.

O'zbek tilining tarixiy grammatikasi- o'zbek tilining fonetik, morfologik, sintaktik va leksik-semantik tizimini o'rganuvchi o'zbek tili tarixining uzviy qismidir.

O'zbek tili tarixiy grammatikasining manbalari- tarixiy grammatikada tahlili qilish, xulosa chiqarish uchun asos bo'ladigan til faktlarini tashuvchi o'zbek tilida yaratilgan yozma yodgorliklar.

O'zbek adabiy tili tarixi- o'zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyotini, normalari tarixini o'rganadigan o'zbek tili tarixining uzviy qismidir.

Eski o'zbek adabiy tili- XIV asrlarda shakllana boshlagan va XV asrda rivojlangan hamda to XX asrning boshlarigacha qo'llangan adabiy til nomlaridan biridir.

Fonetika

Reja:

1. *Tarixiy fonetikaning o'rganish ob'ekti, manbalari.*
2. *O'zbek tili tarixiy fonetikasining o'rganilish tarixidan.*
3. *Arab alifbosi asosidagi eski o'zbek yozuvi haqida.*

Tarixiy fonetika o'zbek tili unli va undosh tovushlarining turli davrlardagi taraqqiyoti, har bir taraqqiyot davri uchun xos bo'lgan fonetik sistema, ayrim unli va undosh tovushlarning shakllanishi va tadrijiy taraqqiyoti, asosiy fonetik qonuniyatlar, bo'g'in tuzilishidagi tarixiy o'zgarishlar kabi qator masalalarni o'rganadi va o'rgatadi.

Fonetik sistema tilning qurilish birliklari orasida o'zining o'zgaruvchanligi bilan leksikadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Buning sababi shundaki, tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari, tashqi muhit-qo'shni tillar, jamiyat va fan-texnikaning rivoji, yangi-yangi so'zlarning kirib kelishi tilning fonetik qurilishiga tez ta'sir qiladi.

Tildagi o'zgarishlar birdaniga – bir- ikki yil orasida emas, balki asta- sekinlik bilan uzoq davr davomida sodir bo'ladi. Dastlab onda- sonda uchraydigan hodisalar, fonetik variantlar, yonma-yon qo'llanishlar asta-sekin qonuniyatga aylanadi. SHuning uchun har bir davrdagi til shu tilda so'zlovchilar uchun o'zgarmasday, barqarorday tuyuladi. Vaholanki, tilda taraqqiyot va o'zgarish jarayoni hech qachon to'xtamaydi. O'zbek tili esa bir necha taraqqiyot davrini boshidan kechirdi va har bir davrning o'ziga xos qonuniyatlari, fonetik sistemasi bor. Har bir taraqqiyot davri uchun xos bo'lgan fonetik sistemani tiklash, tasvirlash kabi masalalar ham o'zbek tilining tarixiy fonetikasida o'rganiladi.

O'zbek tilining turli davrlarida yaratilgan yozma yodgorliklar, ilmiy va badiiy asarlar tarixiy-fonetik tadqiqot uchun eng asosiy manba vazifasini o'taydi, chunki har bir yozma yodgorlikda shu yodgorlik yaratilgan davr tili o'z aksini topadi. Har bir yozma yozma yodgorlikni atroflicha o'rganish asosida shu yodgorlik yaratilgan davrdagi o'zbek tilining xususiyatlari, jumladan, fonetik qonuniyatlarini aniqlash mumkin.

O'zbek klassik adabiyotida she'riy janrning keng rivojlanganligi, qofiyada o'zaro o'xshash so'zlarning ishlatilishi, shakldoshlikka asoslanib yoziladigan tuyuq janrning mavjudligi fonetik tadqiqotlarga ma'lum darajada imkon beradi. Turli taraqqiyot davrlarida yozilgan asarlar tilining fonetik xususiyatlarini qiyoslash asosida esa o'zbek tili fonetik sistemasining taraqqiyot yo'lini aniqlash mumkin. Lekin biz o'tmish davrlar talaffuzini bevosita kuzatish imkoniyatidan mahrummiz. əz navbatida, yozuv ham talaffuzni to'la-to'kis aks ettirmagan, shu sababli tarixiy fonetikani o'rganish katta to'siqlarga uchraydi. Ta'kidlash lozimki, o'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganish jarayonida yozma yodgorliklar orasida filologik-tilshunoslik va adabiyotshunoslik asarlari beqiyos ahamiyatga ega. CHunki bunday asarlarda tadqiqotchi o'zi bilgan va tasvirlayotgan tilning fonetik xususiyatlari, u yoki bu so'zning talaffuz shaklini ma'lum darajada tasvirlab beradi. Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk», Abu Xayyonning «Kitobul-idrok lil-lisonul-atrok», Alisher Navoiyning «Muhokamatul-lug'atayn», «Mezonul-avzon», Zahiriddin Boburning «Muxtasar», Tole' Xiraviyning «Badoeul-lug'at», Mirza Mahdiyxonning «Maboniul-lug'at» grammatikasi va «Sangloh» lug'ati, Fathali Kojariyning «Lug'ati atrokiya» kabi asarlaridagi noyob fonetik ma'lumot va izohlar o'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganish uchun eng muhim manbalar sanaladi.

YOzma yodgorliklardan tashqari, o'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganish uchun hozirgi o'zbek shevalari, o'zbek tiliga qarindosh bo'lgan boshqa turkiy tillar, ayniqsa, qo'shni uyg'ur, qozoq, qoraqalpoq, turkman tillarining hodisalari ham katta ahamiyatga ega. O'zbek tili fonetik sistemasidan chiqib ketgan qator hodisalar (old va orqa qator unlilarning fonologik farqi, cho'ziq va qisqa unlilar, uyg'unlik (singarmonizm) hodisasi, tovush almashinuvlari) o'zbek shevalarida

hamda boshqa turkiy tillarda saqlangan va rivojlangan. O'zbek shevalari va boshqa turkiy tillarda saqlangan qonuniyatlar esa o'zbek tilining tarixida amalda bo'lgan deb taxmin qilish mumkin.

O'zbek tili tarixiy fonetikasi va grammatikasini bilish ona tili va adabiyot mutaxassisleri uchun katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega, chunki tarixiy fonetika hozirgi o'zbek tilidagi qator fonetik xususiyatlar (son- sana, to'la- to'lov kabi tovush almashinuvlari), bir qo'shimchani turli fonetik variantlarda uchrashi (chiqqan, ekkan, kelgan va h.k), stilistik maqsadda qo'shimchalarning eskirgan fonetik ko'rinishlari ishlatilish sababi, fonetik o'zgarishlar zaminida so'zlarning yangi ma'no kasb etish imkoniyati (quyi va quduq, tizgin va tiygin, qishloq va qishlov) va boshqa shu kabi hodisalarni tushuntirib beradi.

Tarixiy fonetika hozirgi o'zbek shevalari xususiyatlarini to'g'ri izohlash va dialektal xatolarni bartaraf etishning qulay usullarini ishlab chiqishda ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Eski turkiy tilni amaliy ravishda o'rganishni boshlab bergan va asari bizgacha etib kelgan olim Mahmud ibn Husayn Koshg'ariydir. U o'zining «Devonu lug'atit turk» asarida turkiy adabiy tilni tasvirlash bilan cheklanib qolmay, o'zi yashagan davrdagi ko'pgina shevalar va ulardagi talaffuz xususiyatlari haqida ham atroflicha ma'lumot beradi.

SHuningdek, turkiy tillarni o'rganishga bag'ishlab yozilgan Maxmud Zamaxshariyning «Muqaddimatul- adab», Abu Xayyonning «Kitobul-idrok lil-lisonul-atrok», Muhannaning «Tarjumon turkiy va mo'g'uliy va forsiy» kabi lug'at va grammatikalarda ham turkiy tillar fonetikasiga oid qimmatli ma'lumotlar bor.

XV asrdagi eski o'zbek tili unli tovushlarining batfsil tavsifini, bu tildagi unlilar, ularning fonetik ko'rinishlari haqidagi muhim ma'lumotlarni Alisher Navoiyning «Muhokamatul- lug'atayn» asaridan topamiz. Alisher Navoiy ijodidan keyin eski o'zbek tiliga qiziqish kuchayadi. XVI asrda Husayn Boyqaro buyrug'i bilan Tole' Hiraviy tomonidan, asosan, forsiy tilda yozilgan «Badoeul- lug'at», Mirza Mahdiyxonning «Maboinul- lug'at» grammatikasi va «Sangloh» lug'ati, Fathali Kojariyning «Lug'ati atrokiya», usmonli turk tilida XV asrda yozilgan «Abushqa» lug'ati, SHayx Sulaymonning «Lug'ati chig'atoiy va turkiy usmoniy» asarlaridagi eski o'zbek tili so'zlarining talaffuz xususiyatlari haqida berilgan izohlardan ham o'zbek tili tarixiy fonetikasi bo'yicha muhim ma'lumotlarni olish mumkin.

O'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganishda rus va o'zbek tilshunoslarining ham xizmati katta. V. V. Radlovning eski o'zbek tili yodgorliklari fonetikasi bo'yicha ishlari, K. K. YUdaxinning «CHig'atoy tilining fonetik sostavi haqida materiallar», A. K. Borovkovning «Alisher Navoiy- eski o'zbek tilining asoschisi», Tole' Hiraviyning Navoiy asarlariga lug'ati, A. M. SHcherbakning «Navoiy tili», «Eski o'zbek tili grammatikasi» kabi asarlarini qayd etish lozim.

O'zbek tilshunoslarining o'zbek tili tarixiy fonetikasi bilan qiziqishlari 60-yillardan keyin kuchaydi. Professorlar F. Abdullaev, G'. Abdurahmonov, A. Rustamov, X. Doniyorov eski o'zbek tili unli va undoshlari sistemasi, ayrim fonetik hodisalar bo'yicha qator ilmiy ishlarni nashr ettirdilar va Alisher Navoiy asarlari ma'lumotlari asosida eski o'zbek tili unlilari sistemasi ustida tadqiqot

ishlari olib bordilar. E. Umarov To'le' Hiraviy, Mirza Mahdiyxon va Kojariy lug'atlari asosida XV, XVII va XIX asrlarda o'zbek tili unililariga oid muhim kuzatishlarni umumlashtirib e'lon qildi. G'. Abdurahmonov va A. Rustamovlarning o'zbek tilida birinchi marta nashr etilgan oliy yurtlari talabalari uchun «Qadimgi turkiy til» darsligida turkiy tillar uchun mushtarak bo'lgan ʻrxun-Enisey yodgorliklarining fonetik xususiyatlari atroflicha bayon etildi.

O'zbek xalqi ming yildan ortiqroq davr mobaynida arab alifbosi asosidagi yozuvdan foydalanib keldi. O'zbek xalqining 1920 yilgacha yaratgan tarixiy, ilmiy va badiiy yozma yodgorliklari, asosan , mana shu yozuvda etib kelgan. YOzuv va til, ayniqsa, fonetika bir- biri bilan aloqador bo'lganligi sababli eski o'bek yozuvidan xabarsiz bo'lgan shaxs o'zbek tilining tarixiy fonetikasini o'zlashtirishi mumkin emas.

Turkiy xalqlar o'z tarixi mobaynida qo'llagan bir necha yozuv- runiy, qadimgi uyg'ur, so'g'd va boshqa yozuvlar ichida keng va uzoq qo'llanilgani arab alifbosi asosidagi yozuv bo'ldi. Ma'lumki, arab alifbosi kam unlili va ko'p undoshli semit tillariga mo'ljallangan. Bu tillarda cho'ziq va qisqaligi bilan farqlanuvchi uchta unli fonema bor: a, i, u. YOzuvda , asosan, cho'ziq unlilar ifodalanadi, qisqa unlilar harakatlar: ost, ust belgilari bilan beriladi va yozuvda ifodalanmaydi. Ta'kidlash joizki, turkiy(o'zbek) matnlarida qanday bo'g'in bo'lishidan qat'i nazar unli harflarning yozilishi arab, fors tillariga nisbatan turg'unroqdir.

Ayrim undoshlar uchun ikki xil *t* va *h* ,uch xil *s*, to'rt xil *z* belgi bor. SHuningdek, arab tiliga xos bo'lgan chuqur bo'g'iz portlovchisi va sayoz bo'g'iz portlovchisini ifodalovchi *ayn* va *hamza* harflari bor. Bundan tashqari, arab alifbosida turkiy tillarda keng tarqalgan **p, ch, g** undoshlari uchun maxsus harflar yo'q. Keyinchalik **pe, chim, gof** harflari turkiy til alifbosiga kiritilgan bo'lsa-da, ular juda kam ishlatilgan va qo'l yozma asarlarda deyarli yozilmagan.

Eski o'zbek tili haqida gapirganimizda, undagi qat'iy qoidani ta'kidlash joiz: arabcha va forscha so'zlar manba tili yozuvida qanday yozilsa, turkiy matnlarda ham shunday yozilgan. Ularning to'g'ri yozilishiga juda katta e'tibor berilgan, arabcha so'zlar yozilishini buzish qo'pol xato, madaniyatsizlik va savodsizlik hisoblangan.

Savol va topshiriqlar:

1. Tarixiy fonetika nimani o'rganadi?
2. Tarixiy fonetikani o'rganishda qanday manbalarga tayaniladi?
3. Ulug' mutafakkirlarimizning filologiyaga oid qanday asarlarini bilasiz?
4. Arab yozuvining o'ziga xos xususiyatlarini sanang.

Tayanch tushunchalar:

Tarixiy fonetika- o'zbek tili fonetik tizimining taraqqiyot tarixini o'rganadigan o'zbek tili tarixiy grammatikasining bir bo'limidir.

Eski o'zbek youvi- arab alifbosi asosidagi o'zbek yozuvining nomlaridan biri.

Fonetik tizim (sistema)- o'zbek tili va uning taraqqiyoti davridagi unli va undoshlar, fonetik qonuniyatlar, urg'u hamda intonatsiya kabi barcha fonetik hodisalarning jamlanmasi.

Eski o'zbek tilida unli va undoshlar taraqqiyoti

Reja:

1. *Eski o'zbek tilida unlilar tizimi.*
2. *Eski o'zbek tilida unlilar cho'ziqligi.*
3. *Undoshlar tizimi.*
4. *Tovushlar uyg'unligi.*

Eski o'zbek tilidagi, umuman, o'zbek tili tarixida qo'llangan unlilarning miqdorini belgilash masalasi munozaralidir. Tadqiqotchilarning unlilarni aniqlash borasida turli tamoyillarni- unlilarning old qator-orqa qator, cho'ziq-qisqalik xususiyatlarini asos qilib olishi natijasida ularning miqdorini ayni bir xil belgilash uchun qiyinchilik tug'dirib keldi. Til tarixiga oid ilmiy ishlarda eski o'zbek tilida 6ta, 8ta, 9ta unlining mavjud bo'lganligi haqida fikrlar uchraydi.

Eski o'zbek tilidagi turkiy so'zlarda singarmonizm qonunining amal qilishi, hozirgi o'zbek shevalarida kontrast juft unlilarning saqlanib qolishi eski o'zbek tilida 9ta unli, arabcha, forscha so'zlardagi ā unlisining eski o'zbek tilidagi o'rni qat'iyligini hisobga olganda 10 ta unli mavjud bo'lgan degan xulosaga kelish mumkin.

SHunday qilib, eski o'zbek tilida 10 ta unli fonema bo'lib, ular quyidagilar:
a, ə, o, ø, u, ʏ, i, ɨ, e, ā.

Unlilar xarakteristikasi:

a- umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan. Manbalarda *alif* bilan beriladi, ayrim qisqa bo'g'inglarda harfiy ifodaga ega bo'lmaydi.

ā- arab, fors tilidan o'zlashgan so'zlarda qo'llanadi, orqa qator, quyi-keng, lablangan. YOzuvda har doim harfiy ifodaga ega va *alif* bilan berilgan.

ə- aksariyat turkiy tillarda mavjud, old qator, quyi-keng, lablanmagan. Manbalarda *alif* bilan beriladi, qisqa bo'g'inglarda *alif* ifodalanmasligi ham mumkin.

e- turkiy tillarda keyin paydo bo'lgan va *i* old qator unlisining varianti sifatida vujudga kelgan. Eski o'zbek tilida mustaqil unli sifatida qatnashadi, kontrast juftligi yo'q, old qator, o'rta-keng, lablanmagan unli, yozuvda so'z boshida *alifu yoy* bilan, so'z o'rtasi va oxirida *yoy* bilan yoziladi. Ayrim yodgorliklardagi qisqa bo'g'ingda harfiy ifodaga ega bo'lmasligi mumkin.

i- umumturkiy, old qator, yuqor-tor, lablanmagan. Harfiy ifodasi *e* unlisiga aynandir.

ɨ- umumturkiy, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan, harfiy ifodasi *i* unlisi bilan aynandir.

o- umumturkiy, orqa qator, o'rta-keng, lablangan. So'z boshida *alifu vov*, so'z o'rtasi va oxirida *vov* bilan berilgan.

ø- umumturkiy, old qator, o'rta-keng, lablangan. Harfiy ifodasi *o* bilan aynandir.

u- umumturkiy, orqa qator, yuqori-tor, lablangan, harfiy ifodasi *o* unlisi singlaridir.

γ- umumturkiy, old qator, yuqori-tor, lablangan, harfiy ifodasi *o, ø, u* unilari bilan o'xshash.

Bu unilar o'rni bilan birlamchi va ikkilamchi cho'ziqliklarga ega bo'ladi. Ular xuddi hozirgi o'zbek tilidagidek, uch xil xususiyatiga ko'ra tasnif qilinadi:

I. Tilning gorizontalar harakatiga ko'ra:

1. Old qator(til oldi, yumshoq) unilar: *ə, i, γ, ø, e*.

2. Orqa qator(til orqa, qattiq) unilar: *a, b, u, o, ā*.

II. Tilning vertikal holatiga ko'ra:

1. YUqori(tor): *γ, u, i, b*.

2. O'rta(keng): *ø, o, e*.

3. Quyi(keng): *a, ə, ā*.

III. Lablarning ishtirokiga ko'ra:

1. Lablangan: *u, γ, o, ø, ā*.

2. Lablanmagan: *a, ə, i, b, e*.

Arab yozuvi asosidagi eski o'zbek yozuvida bu unilarning har biri uchun alohida belgi bo'lmasa-da, so'zning o'zak va qo'shimchasi tarkibidagi q, g' o'zakdagi unilarning qattiqligiga, k, g esa yumshoqligiga ishora qilib keladi: *atqa-otga; etkə-go'shtga; tərgə-to'rga, (yuqoriga)*.

Hozirgi o'zbek adabiy tili talaffuzi va yozuvida old qator(yumshoq) va orqa qator(qattiq) unilar keskin farqlanmaydi. Lekin eski o'zbek tilida bu farq katta ahamiyatga ega. Unilarning qatori old, orqa ekanligi tilning gorizontalar-tishlar yoki bo'g'iz tomonga harakati bilan belgilanadi. Tilning tishlarga yaqinlashgan holatida talaffuz etilganda, old qator unilar hosil bo'ladi. Orqa qator unilar talaffuz etilganda, tilning uchi milkdan ancha uzoqlashadi.

Unilarning qattiq-yumshoqligi hozirgi o'zbek tilidan boshqa barcha turkiy tillarda, shuningdek, eski o'zbek tilida ham juda katta ahamiyatga ega, unilarning qattiq-yumshoqligi so'z ma'nolarini farqlashga xizmat qiladi: *olturdi-o'ldirdi; tər-uyning to'ri, tor-to'r, tuzoq*.

O'zbek tili tarixida cho'ziq unilar haqida so'z yuritilganda, uch masalani farqlash lozim:

1. Arab va fors tillaridan eski o'zbek tiliga kirib kelgan so'zlarda cho'ziq va qisqa unilarning o'zaro munosabati.

2. Turkiy so'zlardagi unilarda birlamchi cho'ziqlik.

3. Turkiy so'zlardagi ikkilamchi cho'ziqlik.

Arab va fors tillarida unilar ikki xil- qisqa va cho'ziq bo'ladi. Bu tillardagi cho'ziq-qisqalikning farqi mustaqil fonologik farq bo'lib, cho'ziq va qisqa unilar alohida fonemalarni tashkil etadi. Lekin bu tillarda unilarning qattiq-yumshoqligi farqlanmaydi.

O'zbek tiliga arabcha va forsha so'zlar kirib kela boshlashi bilan bu so'zlarda cho'ziq va qisqa unilarning ma'no farqlash vazifasi ham kirib keldi:

ādām- odam; adam-yo'qlik; a va *ā* bilan eski o'zbek tilida mavhum otlarning birlik va ko'plik formalari farqlanadi: *adab-adab, ādāb-odoblar*.

Turkiy so'zlardagi birlamchi cho'ziqlik masalasi juda murakkabdir. Olimlar taxminiga ko'ra juda qadimgi yozma yodgorliklari bizgacha etib kelmagan davrlarda (umumturkiy tilda)- turkiy so'zlarda cho'ziq va qisqa unlilar farqlangan. Eski turkiy hamda eski o'zbek tilida cho'ziq va qisqa unlilarning farqlanishi, ularning fonologik ahamiyati haqida qarama-qarshi ma'lumotga egamiz. Mahmud Qoshg'ariy, To'le' Hiraviy, Mirza Mahdiyxon va boshqa tilshunoslar cho'ziq a, ba'zan cho'ziq i unlisi haqida yozadilar. Mahmud Qoshg'ariy a unlili so'zlarni ikki alif bilan keltirgan.

Mahmud Qoshg'ariy turkiy so'zlarning unli tovushlarini tavsiflab shunday yozadi: «Unlilarni cho'ziq yoki qisqartirib talaffuz qilish so'zga zarar bermaydi» (MQ, I, 385). «Devon»ning boshqa bir joyida yana ham aniqroq qilib yozadi: *yıg'āch* deyish ham mumkin, *yıg'ach* deyish ham mumkin, *tānuq* deyish ham, *tanuq* deyish ham mumkin. (MQ, II, 45). Mahmud Qoshg'ariyning bu so'zlaridan bitta xulosa chiqarish mumkin: XI asr adabiy tilida cho'ziq unlilar shu davr urug'-qabila tillarida bir xil bo'lmagan, ya'ni u ayrim urug'-qabila tillari (shevalari)da mavjud bo'lgan va ayrimlarida esa qo'llanmagan. Ma'lumki, bu holat hozirgi o'zbek tilida ham shunday holatdadir. Birlamchi cho'ziq unlilar hozirgi o'zbek tilining Iqon, Qorbuloq, Forish kabi shevalarida saqlanib qolgan, boshqa shevalarda esa qo'llanmaydi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, qadimgi turkiy tilning barcha shevalarida birlamchi cho'ziqlik umumtil xarakteriga ega bo'lmagan.

Alisher Navoiy eski o'zbek tilining fonetik imkoniyatlari, she'r tuzish va qofiyalashdagi qulayliklari haqida to'xtalib, bu tildagi unlilarning qisqa ham, cho'ziq ham talaffuz etilishi she'riyat uchun qulay ekanini ta'kidlaydi. Buyuk mutafakkir, jumladan, *ara* so'zini *ara* sifatida talaffuz etib, forscha *sara, dara* so'zlari bilan ham, *arā* sifatida talaffuz qilib, cho'ziq unlili forscha *sarā, darā* so'zlari bilan ham qofiyalash mumkinligini uqtiradi (ML, 114). Alisher Navoiyning bergan ma'lumotlaridan ham qat'iy xulosa chiqarish mumkin: turkiy so'zlarda cho'ziq-qisqalik fonologik vazifani bajarmagan.

Eski o'zbek tilidagi keyingi cho'ziqlik so'zning o'rtasi va oxirida *g, g', y, h* tovushlarining tushib qolishi natijasida hosil bo'lgan: *bi:z-bigiz; ki:z-kigiz; qı:n-qiyin*. Alisher Navoiy *biz-biz* (kishilik olmoshi) va *bi:z-bigiz* so'zlarini zid qo'yar ekan, mana shu keyingi cho'ziqlik haqida ma'lumot beradi (ML, 114).

Unlilar uyg'unligi (*singarmonizm*- grekcha *sin*-o'xshash, *harmoni*- ohang) turkiy tillarning muhim fonetik xususiyatlaridandir. Unlilar uyg'unligi deb, so'zning o'zak va qo'shimchalaridagi tovushlarning o'zaro moslashishi, uyg'unlashishi, bir-biriga o'xshash bo'lishiga aytiladi.

Unlilar uyg'unligi *tanglay* (*palatal-vellyar*) va *lab* (*labial*) kabi ikki turga bo'linadi.

Tanglay uyg'unligi. So'zning o'zagida orqa qator (a, ы, o, u, a) unli bo'lsa, qo'shimchada ham orqa qator unli, so'zning o'zagida old qator unli (ə, e, i, y, ə,) kelsa, qo'shimchada ham old qator unli kelishi *tanglay uyg'unligi* deyiladi. Misollar: *атның, kelgən, barg'an, ishlər*.

Eski turkiy va eski o'zbek tillaridagi tanglay uyg'unligining o'rta asr tilshunoslari tomonidan talqini ham diqqatga sazovordir. Mahmud Koshg'ariy turkiy so'zlarni ikki guruhga *q,g* li qattiq o'zakli so'zlar, *k,g* li yumshoq o'zakli so'zlarga bo'ladi.

Lab uyg'unligi. So'zning o'zagida lablangan *o,ə,u,y* unililardan biri kelsa, qo'shimchadagi unli tovushning ham o'zakdagi unli tovushga moslashib lablanishiga lab uyg'unligi deyiladi. Tanglay uyg'unligidan farqli o'laroq, lab uyg'unligi keng tarqalmagan. Misollar: *qolum, kəzym, yzzym, tushtum.*

Singarmonizm qisman undoshlarga ham aloqadordir. Old va orqa qator unililarning uyg'unlashib kelishi so'zlardagi undoshlar variantini tanlashga olib keladi. Masalan, *boshlag'an, kelgən* so'zlaridagi sifatosh qo'shimchasining *g* va *g* undoshlarda qatnashishi unililar uyg'unligi tufaylidir. Bu, ayni zamonda, affikslarning variantlarini ko'paytirishga xizmat qiladi (Bu haqda morfologiya qismida bahs qilinadi).

Undoshlar taraqqiyoti. Eski o'zbek tilidagi undoshlar tavsifi Mahmud Koshg'ariy tomonidan berilgan. Lekin bu tilshunos olim ko'rsatgan undoshlar to'la emas. Chunki u eski o'zbek tiliga arab va fors tillar ta'siri ostida o'zlashgan *f, x, h, j* tovushlarini va ayrim boshqa tovushlarni o'z sirasiga qo'shmagan. Eski o'zbek tili undoshlari qadimgi turkiy til undoshlari bilan solishtirilganda, eski o'zbek tilida yangi undoshlar- lab-tish *v* va *f*, lab-lab *v*, lab-tish *z*, sirg'aluvchi *j*, chuqur til orqa sirg'aluvchi *x*, bo'g'iz undoshi *h* paydo bo'lganini ko'rish mumkin. Demak, eski o'zbek tilida quyidagi undoshlar amalda bo'lgan: *b, p, f, v, m, t, d, s, z, n, r, l, sh, ʔ, j, ch, k, g, q, g', ɣ, y, x, h, '.*

Eski o'zbek tili undoshlarini hozirgi o'zbek tili undoshlari bilan solishtirish shuni ko'rsatadiki, o'zbek tili tarixida undoshlar keskin sifat o'zgarishlariga uchramagan. Undoshlarga oid o'zgarishlar, asosan, yangi undoshlarni o'zlashtirish va tovush almashinishlari bilan chegaralanadi, bu esa o'zbek tili tarixida undoshlar unililardan ko'ra barqaror bo'lgan, deb xulosa chiqarish mumkin.

Savol va topshiriqlar:

1. Old qator va orqa qator unililarni sanang.
2. Lablarning ishtirokiga ko'ra unililar qanday tasnif qilinadi?
3. Cho'ziq unililar haqida gapiring.
4. Qadimgi turkiy tilga xos bo'lmagan undoshlarni sanang.
5. Manbalardagi arab va fors tilidan o'zlashgan undoshlar qatnashgan so'zlarni topib, lug'at tayyorlashga kirishing.

Tayanch tushunchalar:

Unlilar tasnifi - og'iz bo'shlig'ida tilning harakati hamda og'izning ochilish darajasi, lablarning ishtirokiga ko'ra unililarni guruhlariga ajratish.

Yumshoq unli - old qator unli.

Qattiq unli - orqa qator unli.

Singarmonizm – unililar uyg'unligi qonuni.

Palatal singarmonizm – unlilarning tanglay (old qator-orqa qator) uyg'unligiga asoslangan singarmonizmning turi.

Unlilarning birlamchi cho'ziqligi – turkiy so'zlarning birinchi bo'g'inida qayd qilinadigan unlilarning tabiiy cho'ziqligi.

Unlilarning ikkilamchi cho'ziqligi – so'zdagi biror undosh tovushning kuchsizlanishi va tushib qolishi hisobiga yuz beradigan cho'ziqlik.

Morfologiya. Ot so'z turkumi

Reja:

1. *Morfologiya haqida umumiy ma'lumot.*
2. *Grammatik son kategoriyasi.*
3. *Egalik kategoriyasi.*

Hozirgi o'zbek tilida bo'lganidek, eski o'zbek tilida ham so'z turkumlarining yirik uch guruhi qayd qilinadi. Bular mustaqil so'zlar, yordamchi so'zlar va undovlar. Lekin bu so'z turkumlarining ichki kategoriyalari uzoq davrlar mobaynida o'ziga xos ravishda taraqqiy etib keldi. Professor SH.SHukurov bu tarixiy taraqqiyotni uch bosqichga ajratadi:

Birinchi bosqich. Bu bosqichni XIV asrning oxirigacha bo'lgan davr tashkil etadi. Bu davr eski o'zbek adabiy tilining shakllanish arafasi bo'lib, bu davr tilida qadimgi turkiy tilga oid ko'pgina formalar yangi formalar bilan parallel qo'llanib kelgan hamda yozma yodgorliklarda dialektal hodisalar ko'plab aks etgan. SHuningdek, bu davr tilida boshqa turkiy tillarga oid bo'lgan so'z formalari ham iste'molda bo'lgan.

Ikkinchi bosqich. Bu bosqich XIV asrning oxiri va XIX asrning 2-yarmigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda eski o'zbek adabiy tili vujudga keldi va ma'lum darajada adabiy me'yorga ega bo'ldi.

Uchinchi bosqich. XIX asrning 2-yarmidan boshlanadi. Uning xarakterli xususiyatlari adabiyotda demokratik oqimning paydo bo'lishi, vaqtli matbuotning vujudga kelishi, kitoblarning nashr etilishi va shularning natijasida esa adabiy til bilan xalq so'zlashuv tilining yaqinlasha borishidir. Demak, o'zbek adabiy tili xalq jonli so'zlashuv tili hisobiga boyib bordi.

Ot va uning ichki kategoriyalari.

Ma'lumki, ot predmet va predmetlik tushunchasini ifodalaydigan so'z turkumi bo'lib, u grammatik son, kelishik va egalik kategoriyalariga ega bo'ladi.

Grammatik son kategoriyasi. Eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek tilidagidek, birlik son so'z negiziga muvofiq keladi. Ko'plik esa maxsus grammatik ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Eski o'zbek tilida ko'plik ma'nosini quyidagi qo'shimchalar ifodalagan:

-lar\|-lar. Bu qo'shimchani qo'llanishi hozirgi o'zbek tilidagidek, keng bo'lgan: Ul kenndagi *kishilar* kelib turur (QR). *Tashlarni* tamam bu tag'din *eltarlari* (BN).

Bu qo'shimcha eski o'zbek tilida ham ayrim holat va mavhum tushunchani bildiruvchi otlarga qo'shilganda ko'plikni emas, balki kuchaytirish, ta'kidlash kabi ma'nolarni ifodalaydi: Апың dushmanlary көр **qayg'ular** тарты (O'N). Ahmad YUsof beg **ызтырابلар** қылыб айтадур kim... (BN).

SHu bilan birga, bu qo'shimcha hurmat ma'nosida ham qo'llangan: **Atalarы** ezgy kishi erdi (Taf.). **Qabrlary** Balxdadur (MN).

-at\\-ət. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda bu qo'shimcha -t variantida (қыуып (azob)- қыуыт (azoblar)) qo'llanib, ko'plik va jamlik ma'nolarini ifodalagan. Eski o'zbek tili yodnomalarida, xususan, «Bobirnoma»da bu qo'shimcha –at\\-ət tarzida qo'llanib, xuddi shu ma'nolarni ifodalagan: **Mahallat, begət, tumanat, belykət, bag'at.**

SHuni aytish kerakki, qadimgi turkiy tilda **og'lan, erən** so'zlarida uchraydigan ko'plik ma'nosi eski o'zbek tilida ko'plik ma'nosida emas, balki birlik ma'nosida qo'llangan: *Үыг'g'g'g'ыңыз beglery og'lanlarnы* (SHB). **Erənlər** ayturlar (Taf.).

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tili leksikasida arab so'zlari ma'lum o'rin tutadi. Bu hol eski o'zbek adabiy tilida kuchliroq bo'lgan. SHu munosabat bilan ko'plik shaklida o'zlashtirilgan so'zlar ko'plik ma'nosida qo'llangan: *shuarā* (shoirilar), *ulama* (olimlar), *salātyn* (sultanlar). Ayrim hollarda bunday so'zlar birlik ma'nosida o'qilib, ularga –lar\\-lər qo'shimchasi qo'shilavergan: *Yolda ajayyblar kerdilər* (QR). *Burung'ы shuarā va akābirlar zaylyda mazkur bolg'aylar* (MN).

Egalik kategoriyasi. Predmet va predmetlik tushunchasining nutqdagi uch shaxsdan biriga taalluqli ekanligini bildiruvchi qo'shimchalar jami egalik kategoriyasini tashkil etadi. Egalik qushimchalari negizning til oldi va til orqa xususiyatiga hamda negizda lablangan unilarning qatnashishiga qarab, turli fonetik ko'rinishlarda qo'llangan:

-m qo'shimchasi. Unli bilan tugagan har qanday negizga qo'shila oladi: *atam, əkəm.*

-ыт qo'shimchasi. Undosh bilan tugagan til orqa unilari mavjud negizlarga qo'shiladi: *Furqqatыңдын za'farān uzra təkərmen lalalar || Lalalar erməski bag'rymdyn eryr pargalalar* (Nav.).

-im qo'shimchasi. Undosh bilan tugagan til oldi unilari mavjud negizlarga qo'shiladi: **Mehrim** отын hushu sabru aqlu his yashurmadы || *Mehri lamie' tørt burqa' keynidin рынhan eməs.*

-үт qo'shimchasi. Undosh bilan tugagan va til oldi unilari qatnashgan negizlarga qushiladi: *Ul labi unabgun kənlıymgə ekkən tuxты mehr || Kənlıym ichrə yashurun durdanadek unab ara.*

-um qo'shimchasi. Undosh bilan tugagan til orqa lablangan unililar qatnashgan negizlarga qo'shiladi: *Bolmadым umrumda bir dam хатыгы хуррам билə || Gar ilikdin kelsə bir damni kechyrmaң g'am bilə.*

I shaxs ko'pligi, II shaxs birlik va ko'pligida ham yuqoridagi qoida o'z kuchini saqlaydi. I shaxs ko'pligida egalik qo'shimchalari –мыз\\ -miz, -ымыз\\ -imiz, -умыз\\ umiz va –umuz\\ -umuz tarzida; II shaxs ko'pligida –һыз\\-һiz, -ыһыз\\-iһiz, -иһыз\\-иһiz, -уһыз\\-uһuz tarzida; III shaxs birlik va

ko'pligida – *sb\|-si* (unlilardan so'ng), *-b\|-i* (undoshlardan so'ng) qo'shimchalari qo'shiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Tarixiy morfologiyaning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Ko'plik ma'nosini ifodalovchi morfologik shakllarni sanang. Arabcha ko'plik shaklidagi so'zlar lug'atini tuzing.
3. Egallik qo'shimchalarining hozirgi o'zbek tilida qo'llanmaydigan variantlariga manbalardan misol keltiring.

Tayanch tushunchalar:

So'z turkumi – so'zlarning leksik- grammatik xususiyati bo'lib, so'z ma'nosi, morfologik kategoriyalarga egaligi, sintaktik vazifasi jihatdan guruhlanishidir.

Grammatik kategoriya – bir tizimdagi shakl (forma)lar jami, u odatda shakllanmagan va shakllangan so'z shakllarining ziddiyatidan (oppozitsiyasidan) hosil bo'ladi.

Kelishik kategoriyasi

Reja:

1. *Kelishiklar taraqqiyoti.*
2. *Eski o'zbek tilida bosh, qaratqich, tushum kelishiklari.*
3. *Eski o'zbek tilida jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.*

Kelishiklar gapda otning yoki otlashgan so'zning fe'lga, ba'zan boshqa so'z turkumiga munosabatini ifodalaydigan formalardir. Eski o'zbek tilida hozirgi o'zbek tilidagidek, 6 ta kelishik shakli saqlangan. Turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlari uchun xarakterli bo'lgan vosita kelishigi shakli XIII-XIV asrlarga oid yozma yodgorliklar tilida ham ma'lum darajada qo'llangan. XV asr va undan keyingi davrlarda vosita kelishigining qo'llanishi ancha chegaralangan bo'lib, o'zining grammatik xususiyatini yo'qotgan va kelishik kategoriyasi sifatida iste'moldan chiqqan. SHu davrdan boshlab vosita kelishigi shaklida qo'llangan so'zlar ravish kategoriyasiga o'tgan yoki o'tish jarayonida bo'lib, payt, holat kabi ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi: *Āh urub, faryād etār-men sensizin* \\ *bu vujudımdın qalıbtur yalg'uz ın (Lutfiy). Bolsa jannatda Atāyi sensizin, qılg'ay fıg'ān (Atoiy).*

Bosh kelishik. Odatdagidek, bu kelishik maxsus ko'rsatkichga ega bo'lmaydi. Uning asosiy sintaktik funksiyasi ega vazifasida kelishidir: *Sakkākiy ul ay manzılyna xud yetā bilmās (Sakkokiy). Anda kəp ulamālar davra alıyb olturubturlar (Furqat).* SHu bilan birga, bosh kelishikdagi so'z kesim va ikkinchi darajali bo'lak vazifasida ham keladi.

Qaratqich kelishigi. Bu kelishik qo'shimchasi ko'p variantlidir. Negizning fonetik xususiyatiga qarab, affiksning maxsus variantlari qo'shila beradi:

-*ның* \|-*ниң*. Mazkur qo'shimcha har qanday negizlarga qo'shila beradi: **qo'uchyның** *iti* (Tafsir). **Elchiniң shahdlyq zahrı shi:shəsi...** (Xamsa). Bu qo'shimcha XV asrgacha bo'lgan yodnomalarda tarkibida lablanmagan unlilar bo'lmagan negizlarga qo'shilgan. Keyingi davrda esa har qanday negizga qo'shilgan.

-*ниң* \|-*нүң*. Qaratqich kelishigining bu varianti oxirgi bo'g'inda lablangan unlilar qatnashgan negizlarga qo'shiladi: **Rasulниң sözi** (Tafsir). **Xarunниң aqlı** (QR). **Közүннүң allıda nargis kelib qatıg' көzlyg...**(Xamsa). Bu qo'shimchani yuqoridagi negizlarga qo'shilishi XV-XVI asrlargacha davom etgan. SHuningdek, bu qonuniyatdan chekinish hollari ham uchraydi: **Közniң niyati** (Atoiy), **xalqниң ranji** (Tafsir).

-*ың* \|-*iң* \|-*үң*. Qadimgi turkiy tilda undosh bilan tugagan negizlarga qo'shiladigan bu qo'shimchalar eski o'zbek tilida ham uchraydi. Lekin uning qo'llanishi ayrim so'z shakllarigagina xosdir. Bu davr yodnomalaridan mazkur qo'shimcha faqat «Tafsir»da ancha keng qo'llangandir: *ul eliң evlari, anlarғың evlari*.

-*үң* qo'shimchasi. Bu qo'shimcha *kim* olmoshi bilangina qo'llangan: *Sen kimүң og'ly-sen?*

Qaratqich kelishigi qo'shimchasining bunday variantlari singarmonizmli turkiy tillarda va singarmonizmli o'zbek shevalarida ham uchraydi.

Bu kelishikning belgisiz qo'llanishi eski o'zbek adabiy tili uchun ham xarakterli bo'lgan: *Myłk ikki bāg'ы ikki ālam \|\ Sultanlyg' erүr saңa musallam* (Xamsa).

Tushum kelishigi. Eski o'zbek adabiy tilida tushum kelishigi *-ны \|-ni \|-n \|-ы \|-i* variantlariga ega bo'lgan.

-*ны* \|-*ni*. Bu affiks o'zbek tili taraqqiyotining barcha davrlarida qo'llanib kelgan: *Yolны berkitäyin, qatıug'ны qutqarayын* (QR). *Bu sözni kizlädilər* (TF). Bu qo'shimcha «Bobirnomada» asarida qaratqich ma'nosini bildirgan: *Bir qyrg'avulны үskynäsini төrt kishi yeb tugata almaydur* (BN).

-*n*. Bu qo'shimcha varianti eski o'zbek tilida ancha faol qo'llangan. Lekin u III shaxs egalik qo'shimchasidan keyin qo'shilgan: *Qылыч birlä bashын kesti* (O'N). *Ismāilның evin sordы* (QR). Tushum kelishigining bu qo'shimchasi she'riy asarlarda keng qo'llangan.

-*ы* \|-*i*. Bu qo'shimcha I va II shaxs egalik qo'shimchalaridan keyin qo'shilgan: *Adl qulag'ы-la eshit halыты* (Muqimiy). *Aqlыты tamam alды түgmäi giribaniң* (Furqat).

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi ham eski o'zbek tili uchun xarakterlidir: *Qoymag'umdur etägiң* (Bobir). *Kөңүл shäkär bikin ag'зың көгүр* (Sakkokiy).

Tushum kelishigining qadimgi turkiy tilga xos bo'lgan *-g' \|-g, -ыg' \|-ig' \|-ug' \|-yg'* variantlari eski o'zbek tilida uchramaydi.

Jo'nalish kelishigi. Bu kelishik qo'shimchasi eski o'zbek tilida *-qa \|-g'a \|-kә \|-gә, -a \|-ә va -na \|-nә* kabi variantlarga ega. SHu bilan birga, qadimgi turkiy

tilga xos bo'lgan –g'aru|| -gəry || -qaru || -kəry, -ra || -rə, -ru || -ry qo'shimchalari ham ayrim yodnomalarda uchraydi.

-g'a||-g'gə varianti unli va jarangli undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi, –qa qo'shimchasi jarangsiz undoshlar va g',h undoshlari bilan tugagan negizlarga qo'shiladi: *Eykim barы she'r ahlyg'a sen xān yaңlyg'* || *She'riң bHarы she'rlərgə sultān yaңlyg'* (Bobir). *Lāla qadahыna tashqa urduң* || *Jāla gyhhəriini bashqa urduң* (Xamsa).

XIII-XIV asr yodgorliklarida bu tartib buzilgan, ya'ni, -g'a o'rnida –qa qo'shimchasi yoki aksincha qo'llanavergan: *Ibrahimg'a* || *Ibrahimqa, avg'a* || *avqa, otg'a* || *otqa* (QR).

-kə|| -gə. Til oldi unli lari qatnashgan negizlarga qo'shiladi. Eski o'zbek tilida qay hollarda –kə, qaysi hollarda –gə qo'shimchasining qo'shilishini aniqlash birmuncha qiyin, chunki arab yozuvida bu ikki variant ham (kof) harfi bilan yozilgan. SHunga qaramasdan, jarangli va sonor undoshlar va unli lardan so'ng –gə, jarangsiz undoshlardan so'ng –kə qo'shimchasining qo'llanganini mushohada qilish mumkin: **Kənlıymgə dərd kelgəli...**(Boburnoma). **Elikkə menıң yashым yeti** (SH. turk).

-a /-ə. Bu affikslar undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi. Lekin uning qo'llanishi janrlar bo'yicha chegaralangan. Bu forma XIII- XIV she'riy asarlarda ham, prozaik asarlarda qo'llangani holda, XV asr va undan keyingi davrlarda asosan she'riy asarlarda uchraydi: *Bashlarыны qashыma yetkүгүңүz* (SHayboniynoma). *Kel, taqы yurtuңa egə bol* (SH.tar.). *Ne uchun avval əzүңə āshnā qqyldың meni* (Otoi). *Yā rabb, ne əjab yāri jafākāra yoluqtum* || *Kəzi-yu qashы jādu-vu makkara yoluqtum* (Lutfiy).

Qadimgi turkiy tilga oid bo'lgan –g'aru/-gəry// -qaru/-kəry// -ru/-ry affikslari eski o'zbek tilida o'zining kelishik funksiyasini yo'qotgan. Ular keyinchalik eski o'zbek tilida ham ravish yasovchilarga aylanib ketgan.

Qadimgi turkiy tilga oid bo'lgan –ra/-rə affiksi «Tafsir»da uchraydi: *Ya Muhammad, tashra chыq*. Biroq keyinchalik bu affiks ham ravish yasovchiga o'tib ketgan: *ichrə* (ichkari), *asra* (pastki, quyi).

Jo'nalish kelishigining belgisiz qo'llanishi ham eski o'zbek tili uchun xarakterli bo'lgan. Misollar: *Senki ul yan əzimət etkүңdүr* (Navoiy). *Bir inisin yibəryr boldы Hisār* (SHayboniynoma).

O'rin-payt kelishigi. Bu kelishikni hosil qiladigan quyidagi affiks variantlari uchraydi:

-da/-də jarangli undosh va unli bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: *Qayg'uda za'if boldы* (QR). *Yүzүңdə nurы tajally, labыңda javhari ruh* (Lutfiy).

-ta/-tə jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: *Bu ishtə ixtыyарым yoq turur* (Atoi). *Tапытақта тәгәр япылмыш-sen* (Navoiy).

O'rin-payt kelishigining –ta/-tə affiksi «Boburnoma»da va ayrim boshqa asarlarda uchrasa ham, odatda, jarangsiz undoshlardan keyin ham –da/-də affiksi qo'shila bergan.

CHiqish kelishigi. Bu kelishikni hosil qiluvchi quyidagi affikslar mavjud:

-дын/-din unli va jarangli undosh bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladi: *CHarx qasrɨдын quyash har kyn tyshər ālamarā (Navoiy). Andыjанның nəshbətisidin yaxshыraq nəshbəti bolmas (BN).*

-тын/-tin jarangsiz undosh bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladi: *Sen bashтын аyaq jan-sen (Muhabbatnoma),* lekin jarangsiz undoshlar tugagan soʻz negizlariga ham -дын/-din affiksi qoʻshila beradi. Aksincha jarangli undosh bilan tugagan soʻzlarga ham -tin \ \ -тын affiksining qoʻshilishi qayd qilinadi: *Xojandтын Axсыg'a kelyr (Bobir).*

-dan/-dən// -tan/-tən. Bu affiks XV asrdan oldingi yodgorliklarda uchraydi va ular fakultativ xarakterdadir: *Uch kundin səh zindandan chыqardылар (QR).*

Chiqish kelishigining qadimgi turkiy tilga oid -dun/-dün// -tun/-tyn affikslari soʻzning oxirgi boʻgʻinlari lab unlilari bilan kelgan negizlarga qoʻshiladi. Eski oʻzbek tilida bu affikslar faqat «Oʻgʻuznoma»da uchraydi: *Qыrғ kundun səh, kəp toqushg'udun səh, аниң көзү көктүн көkrək erdi.*

Til tarixi faktlari shuni koʻrsatadiki, chiqish kelishigi formasi keyingi davrlarda shakllangan boʻlib, uning oʻrnini maʼlum davrlarda oʻrin-payt kelishigi bajargan. Garchand bu xususiyat qadimgi turkiy tilga xos boʻlsa ham, eski oʻzbek adabiy tilida chiqish kelishigi maʼnosida oʻrin-payt kelishigi formasi qoʻllangan: *Bashыны uch yerdə yardылар(Tafsir). Bu ishlərdə birini qqылсаңыз (QR).*

Vosita kelishigi. YUqorida taʼkidlanganidek, bu kelishik qadimgi turkiy tilga oid boʻlgan hodisadir. Lekin u XIII-XIV asr yodgorliklarining ayrimlarida uchrab turadi: *Fasih tilin javāb berdi (Tafsir). Аны kishilər көzin көргән бар-му?*

Vosita kelishigi XV asrga oid manbalarda, masalan, Lutfiy, Atoiy asarlarida ham uchraydi. Lekin bu davrda vosita kelishigining isteʼmol doirasi chegaralangan boʻlib, maʼnosi ham toraygan. Misollar: *Faryad etərəm tyshkəli men yalg'uzun andын// hech oldы таным, qaldы hamin yalg'uz yn andын (Lutfiy). Kerəkməs sensizin, vaallah, таңа jān minnatы (Atoiy).*

Vosita kelishigi formasidagi soʻzlarning bir qismi ravish kategoriyasiga oʻtgan. Ravish kategoriyasiga oʻtish, asosan, payt bildiruvchi soʻzlar doirasida boʻlgan: *qыshын, yazын, erten, kechin, tunun* kabi. Bu soʻzlar tarkibidagi -ын, -in, -un, -yn, -n vosita kelishigi affiksi boʻlib, keyinchalik soʻzning tarkibiy qismiga aylangan va bunday soʻzlar ravish sifatida shakllangan.

Savol va topshiriqlar:

1. Qaratqich kelishigi qoʻshimchalarini sanang.
2. Joʻnalish kelishigining qadimgi turkiy tilga xos boʻlgan qanday qoʻshimchalari mavjud?
3. Kelishik qoʻshimchalarining har biriga yodnomalardan misollar yozing.
4. Vosita kelishigi qanday hosil qilingan?

Tanch tushunchalar:

Kelishik kategoriyasi – aslida otning feʼlga tobeligini taʼminlaydigan soʻz formalari jami.

So'z formasi (shakli) – leksik ma'no, grammatik ma'no va uni ifodalash usullari yig'indisi.

Kelishik qo'shimchalarining belgili-belgisiz qo'llanishi – kelishikning qo'shimchaga ega bo'lganligini (aslida 20-yillarda «belgi» termini «qo'shimcha» ma'nosini anglatgan) yoki ega bo'lmaganligini bildiradi.

Sifat

Reja:

- 1.Sifat so'z turkumining tarixiy taraqqiyoti.*
- 2.Sifat yasalishi.*
- 3.Sifat darajalari va uning intensiv formalari.*

XV—XIX asrlarga mansub manbalar tilida qayd etilgan sifatlar ham umuman turkiy tillardagi, xususan, o'zbek tilidagi sifatlariga xos barcha xususiyatlarga ega bo'lib, bulardan asosiylari quyidagilar:

Narsa-predmet va hodisalarning belgisini bildirish sifatning semantik asosidir. Belgi bildirish xususiyati va tabiati jihatidan tub (asliy) va nisbiy sifatlar bir-biridan qisman farqlanuvchi o'zgachaliklarga egadir:

- tub sifat ifodalaydigan belgi tushunchasi shu sifatning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosidan anglashiladigan rang, tus, tur, tam, maza, hajm, vazn, me'yor, sath, miqyos kabi doimiy sifatiy belgilar bilan bog'liq bo'ladi, bu doimiy sifatiy belgilar konkret va abstrakt xarakterda bo'lishi mumkin: *aq alma, aq kənyl, achchıq dānək, achchıq dard* kabi;

- nisbiy sifatda esa belgi tushunchasi shu yasama sifatga asos bo'lgan so'zdan anglashiladigan narsa-predmet yoki hodisa ma'nosi bilan bog'liq bo'lib, uning belgi xususiyati boshqa turdagi narsa-predmet yoki hodisaga turli darajada nisbat berilishi orqali ifodalanadi.

Turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida sifat tarixan morfologik ko'rsatkichi uncha taraqqiy etmagan so'z turkumi sanaladi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra sifat dastavval mustaqil so'z turkumi sifatida mavjud bo'lmagan, u so'ngroq ot turkumidan o'sib chiqqan va shakllanib rivojlangan.

E.V.Sevortyaning ta'kidlashicha, sifatning otdan differentsiatsiyalanish jarayoni ancha ilgari davrlarda boshlangan, V—VIII asrlarga kelib bu jarayon ancha keng tus olgan. Sifatning jamlanishi va kristallashishi asta-sekinlik bilan turli davrlarda paydo bo'lgan turli formalar hisobiga yuz bergan. Bu formalarning ayrimlari qadimdayoq kammahsul bo'lgan, ayrimlari esa o'z sarmahsulligini hozirgi kunlargacha saqlab qolgan va hatto yanada kengaytirgan. Ayrim formalar ot va sifat uchun mushtarak bo'lgan, ayrimlari faqat sifatgagina tegishli bo'lgan, lekin keyingi davrlarda taraqqiy qilmagan (Sevortyan 1963, 58).

Turkiy tillar taraqqiyot bosqichining qadim davrlaridan boshlangan sifatning otdan ajralib chiqishi uzluksiz hodisa bo'lib, bu jarayon hanuz davom etmoqda. Bundan hamma sifat ham otdan ajralib chiqqan, degan fikr kelib chiqmasligi kerak. Chunki sifat mustaqil kategoriya sifatida ajralib chiqqandan keyin bu turkum tarkibiga yangidan qo'shilgan belgi ifodalovchi bir qator tub va yasama so'zlar, yasovchi affikslar mavjudki, ularning kelib chiqishi va tabiati hozircha aniqlangan emas.

Sifat turkumiga oid so'zlarning katta qismini yasama sifatlar tashkil qiladi. Yasama sifatlar ikki xil yo'l bilan: morfologik (affiksatsiya) va sintaktik (kompozitsiya) hosil qilinadi.

Morfologik usul bilan sifat yasalishi. Morfologik usul bilan sifat yasalishi uzoq tarixga ega bo'lgan asosiy usuldir. Sifat yasalishiga asos bo'lgan o'zak morfema ism yoki fe'l turkumiga oid bo'lishiga qarab yasovchi morfemalar ham ismlardan yoki fe'llardan sifat yasovchi tarzida ikkiga bo'linadi.

Sifat yasovchi affikslar tarixan ko'p bo'lmagan, ular hozir ham unchalik ko'p emas. Tekshirilayotgan davr tilida ular qo'llanish darajasiga ko'ra bir xil emas, ba'zilar umumli, ba'zilar esa unumsizdir.

Ismlardan sifat yasovchi affikslar. Ism turkumiga oid so'zlardan sifat yasashda quyidagi affikslar qo'llangan:

-lyg'/-lig, -luq/-lug', -lyk/-lyk. Ushbu affiks variantlarining ishlatilishidagi fonetik sharoit quyidagicha:

Tarkibida lablanmagan unlilardan biri bo'lgan bir bo'g'inli, shuningdek, barcha yoki so'nggi bo'g'inida shu unlilardan biri bo'lgan ko'p bo'g'inli qattiq negizlarga affiksning asosan lablanmagan orqa qator variantlari, yumshoq negizlarga esa old qator variantlari qo'shiladi: *ag'yzlyq, yazlyq, bag'lyg', tatlyq, yashlyq, qanlyq, biliglig, qorg'anlyq, atlyq, yarag'lyg', evlik, yamag'lyq, kechalik.*

Lablangan unlili bir bo'g'inli, shuningdek, barcha yoki so'nggi bo'g'inida lablangan unlisi bo'lgan qattiq negizlarga affiksning lablangan orqa qator variantlari, yumshoq negizlarga old qator variantlari qo'shiladi: *boyluq, qayg'uluq, otluq, anduhluq, kychlyk, yuzlyk, olturushluq, kerklyk, tyrylg, qutluq, otlug', otluq, yamg'urluq, tyklyk, uyluk, yosunluq, sytlyk, kylgulyk, kychlyk, syuyklyk.*

Ba'zan bu umumiy qonuniyatning buzilishi kuzatiladi; lablanmagan unlili negizlarga affiksning lablangan variantlari, shuningdek, orqa qator variantlari yumshoq o'zaklarga va aksincha, old qator variantlari qattiq negizlarga qo'shib keladi. Bu hodisa, ayniqsa, XVII—XIX asrlarda ko'proq kuzatiladi.

-ly/-li, -lu/-ly. Bu affiks variantlarining ishlatilishida ham asosan singarmonizm konuniyatiga amal qilingan: old qator variantlari yumshoq negizlarga, orqa qator variantlari qattiq negizlarga qo'shilgan: *kendli, otly, yag'ly, tatly, meñizli, kerakli, biligli, yaraly, yaqalyg'* kabi. Lablangan -lu/-ly variantlarining qo'llanishida boshqacharoq manzara kuzatiladi; singarmonizm qonuniga binoan tarkibida lab unlilaridan biri bo'lgan bir bo'g'inli yoki so'nggi bo'g'inida shu unlilardan biri bo'lgan ikki yoki ko'p bo'g'inli qattiq

negizlarga affiksning orqa kator variantlari, yumshoq negizlarga old qator variantlari qo'shilishi kerak bo'lgani holda, bu qonuniyatga mos ishlatilish siyrak kuzatiladi: *otlu, tug'lu, kəzly, yuzlu, kərykly* kabi misollar kam uchraydi. Ko'p hollarda lablangan unlisi bo'lmagan so'zlarga affiksning lablangan variantlari, aksincha, lablangan unlili so'zlarga affiksning lablanmagan variantlari qo'shib keladi: *g'amlu, namlu, bag'lu, yollyg', qoily, tug'ly, kəkli kəzli* kabi.

gi/-g'yl, -qyl/-ki affiksi qadimiy mahsuldor morfemalardan bo'lib, O'rxun-enisey, qadimgi uygur yozuvi obidalari, XI—XIV asrlarga mansub yodgorliklar tilida ham ancha keng ko'llangan: *Bayaqyl yolg'a tegdilər (QR). Javhar balchylqqa tushsa, burung'yl bikin nafis turur (SS). Astyndaqyl azaqlarылna qara qushlarnyl bag'ladyl (QR). Bu elkindəki narsalar ne turur(NF).*

-dag'yl/-dəgi, -daqyl/-dəki. Bu affiks asosan otlarga qo'shib, o'ringa va paytga mansublik ma'nosidagi sifat yasaydi: misol?

-syz/-siz. Bu affiks asosan otlarga qo'shib o'zakdan anglashilgan narsaga, holatga, xususiyatga ega emaslik ma'nosini ifodalovchi sifat yasaydi: *Vasl noshi dunyāda bolmas, Atāyi nishsiz(Atoiy). Qarug'yn eshiki yarag'syz turur(QR).*

Eski o'zbek tilida fors-tojik tilidan o'zlashgan quyidagi affikslar ham faol qo'llangan:

-iy. Adabiyotlarda «yoysi nisbat» deb yuritiladi va nisbiy sifat yasaydi:

*SHah qylyb xyl'atynyl rayhāniy,
Rāst andaq ki sarvi bostaniy*

(*Xamsa*)

-nāk. Otdan muayyan belgiga ega bo'lgan sifat yasaydi: ... *la'li ātashnāk* (Mahb.q), ... *kəqlym g'atydyn ul g'amnāk* (Mahb.q).

-gyn. Rang bildiruvchi sifat yasaydi:

*Subhыdam kim sipehri mināgyn
Yerni bayzādyyn etti bayzāgyn.*

(*Xamsa*).

-vash. O'xshatish ma'nosidagi sifat yasaydi:... *shahzādayi parivash...* (Mah.q.), ... *māhvash sāqiy...* (Mah.q.).

-vār. O'xshatish ma'nosidagi sifat yasaydi: *buzurgvār, umidvār. ... durri shāhvār yzlyp yergə tyshti* (Mah.q.).

Bu affikslardan tashqari, *-in, -fām, -āniy* sifat yasovchi affikslari ham qo'llangan.

Fe'ldan sifat yasovchi affikslar. Fe'ldan sifat yasovchi affikslar unchalik ko'p emas. Ulardan faqat birgina affiks sermahsul bo'lib, qolganlari kammahsul va o'ta kammahsul affikslardir.

Ular quyidagilar:

-g/-g', -q/-k(ыg'/-ig, -ыq/-ik, -ug/-yg', -uq/-yk). Affiks variantlarining ko'pligi singarmonizm qonuni amalida bo'lganligidan dalolat beradi. Biroq yumshoqlik-qattqlik va lab garmoniyasi qoidasining bir qadar buzilishi kuzatiladi, jarangli va jarangsiz undoshli variantlar ishlatilishida muayan

qonuniyat va fonetik sharoitni belgilash qiyin. Chunki ayrim manbalarda asosan jarangsiz undoshli variantlar ishlatilsa, ularning ko'pchiligida (hatto bir so'z doirasida ham) har ikkala variant baravar qo'llanaveradi. Lekin umumiy nisbatiga ko'ra jarangsiz unlili variantlar aksariyatni tashkil qiladi.

Fe'dan sifat yasashda eng sermahsul bo'lgan bu affiks yordamida yasalgan sifatlarda o'zakdan anglashilgan ma'no bilan bog'liq belgi-xususiyatga egalik tushunchasi ifodalanadi: *Demasun qorqaq (SHN). Bu rud quruq ruddur, munda hargez suv bolmas (BN).*

-n(-ын -in,-un,-yn,-an,-ən). Qadimiy vosita kelishigining bu affiksi o'zining birgalik ma'nosi asosida so'ngroq so'z yasash funksiyasini ham kasb etgan. U o'zakdan anglashilgan belgiga egalik ma'nosini ifodalovchi sifat yasagan: *Nedin to l u n ay yuzun ilə husn talashur (Atoiy). Qiyamat azabınyın yaqıymı turur (TF).*

l(-ыл/-il). Bu affiks ayrim fe'llardan o'zakdan anglashilgan harakat yoki holat belgisiga egalik ma'nosini ifodalovchi sifat yasaydi: *Dunyaınyı tugal talınyı bersaı (NF).*

SHu bilan birga, *-ır / -ur (Bu ag'ır ishka og'radımyız (QR)), -rı / -rı (Quyı egriligi chıındur (Lutfiy))* qo'shimchalari bilan ham sifat yasalgan.

Sintaktik (kompozitsiya) usul bilan yasalgan sifatlarning sifatlarga mansub leksik birliklarning katta qismini tashkil qilgan. Ular sifat va boshqa turkumlarga mansub so'zlarning bir-biri bilan turli kombinatsion vositalar yordamida birikuv, juftlashuvi, takrorlanuvi va tiziluvini orqali hosil bo'lgan. Ular tarkibiy qismlarining birikuv tarziga ko'ra qo'shma va murakkab sifat yasaladi.

Sintaktik usul bilan yasalgan sifatlarning turg'un bo'lmaydi va u ko'proq uslubiy vazifa bajaradi: *qara yuzlyk bashı (Navoiy), qara tamg'alıy ay (Lutf.).*

Sifat darajalari. Sifat darajalarining turkiy tillarga xos har uchala turi va har bir turning ifodalanish usullari bu davr tilida ham mavjud.

Hozirgi va o'tmish lingvistik adabiyotlarda sifatning oddiy, qiyosiy va orttirma darajalari haqida fikr yuritib kelingan va unda rus tili qolipidan kelib chiqilgan. O'zbek tilidagi sifatlarning esa bu qolipga tushmaydi, balki oddiy daraja, belgining kamligi darajasi va belgining ortiqchiligi – kuchaytiruv darajasini farqlash imkoniyatini beradi.

Oddiy daraja. Boshqa darajalarning hosil bo'lishi uchun negiz vazifasini bajaradi va belgi neytral darajada bo'ladi. Bu shakl "nol" shakli bo'lib, unda affiks qatnashmaydi.

Belgining kamligi esa bir necha affikslar orqali hosil qilinadi:

-raq/-rək.

Kim ki ulug'raq, aıa xıdmat kerək

Ul ki kichikrək, aıa shafqat kerək.

(Xamsa).

-mtul. Qızyımtul, qaramtul, yashımtul (Maboinul-lug'at).

Belgining kamligi darajasida sifatga xos bo'lgan asosiy belgining kamligini bildirmaydi, balki boshqa belgida sifat ifoda qilayotgan belgidan qisman mavjudligini anglatadi.

Belgining ortiqligi va kuchliligi darajasi. Bu daraja sifatlarni to'liq va to'liqsiz takrorlash hamda sifat oldidan ravishlarni keltirish orqali hosil qilinadi.

To'la takror: *Meñizlari gyl-gyl, qabag'ları keñ-keñ* (Navoiy). Ba'zan bunday sifatlarning birinchi qismida chiqish kelishigi affiksi ham qatnashadi va ma'noning yanada kuchaytirilishiga xizmat qiladi: *Zāhirim avqātı yamandıñ-yaman* (Navoiy).

To'liqsiz takror. Bunda birinchi bo'g'in **p, m** undoshlari ishtirokida takrorlanadi: *ap-achıg', ap-aq, yup-yumalaq, chup-chuqur, yəm-yəshil* (Navoiy ML.).

Sifat oldidan ravish so'zlari keltiriladi: *Bag'ayat biyik kishi* (Navoiy), *asru keñ* (Bobir).

Ta'kidlash zarurki, *-raq/-rək* affiksli shakllarda qiyos ma'nosi yo'q emas, balki belgining kamligi ma'nosi bosh ma'nodir.

Savol va topshiriqlar:

1. Sifat yasovchi eski o'zbek tiliga xos bo'lgan qo'shimchalarni sanang.
2. Eski o'zbek tilida ortirma darajadagi sifatlarni qanday hosil qilinadi?
3. Belgining ortiqligi va kuchliligi formalari qanday hosil qilinadi?
4. Sifat darajalari shakllanishining hozirgi o'zbek tilidan farqli tomonlarini izohlab bering.

Tayanch tushunchalar:

Sifat darajalari – sifatlarda belgi miqdorining ifodalanishini bildiruvchi grammatik shakllar jami.

Oddiy daraja – belgining kamligi va ortiqligini hosil qilish uchun negiz vazifasini bajaruvchi shakl, belgi neytral aks etadi.

Belgining kamligi – sifat leksemasiga xos bo'lgan asosiy belgini emas, balki boshqa sifatdagi belgining qisman aks etishini bildiradi.

Belgining ortiqligi(kuchliligi) – belgining odatdagi me'yoridan ortiq ekanligini yoki kuchaytirib berilishini ifodalovchi shakl.

Son

Reja:

1. *Son haqida umumiy tushuncha.*
2. *Sonning ma'no turlari va ularning hosil qilinishi.*
3. *Eski o'zbek tilida sonlarga xos bo'lgan fonetik xususiyatlar.*
4. *Sonning tuzilishi jihatdan turlari.*

5. Numerativ so'zlar.

Sanoq sonlar. Eski o'zbek tilida sanoq sonlar kishi, narsa hamda hodisalarning sanog'ini bildirgan, sanoq sonlarning birlik, o'nlik, yuzlik, minglik va boshqa formalari qo'llangan. Sanoq sonlar sodda va murakkab formalar orqali ifodalangan, arab, fors-tojik, hind tillaridan o'zlashgan sanoq sonlar ham uchraydi.

Eski o'zbek tilida qadimgi turkiy tildagiga nisbatan sonlar jiddiy o'zgarishga uchragan emas, lekin o'ziga xos tizim hosil qilgan. Ayniqsa, murakkab sonlar hozirgi normalarga yaqinlashgan. Bu davr tilida *tört yigirmi (14)*, *altı elig (46)*, *otuz artuqı uch (33)* kabi murakkab sonlar qo'llanishdan chiqqan.

Sodda sanoq sonlar eski o'zbek tilida tanglay garmoniyasi talabiga ko'ra qattiq va yumshoq variantlarda qo'llangan. Sodda sanoq sonlar quyidagicha ko'rinishga ega: *bir* soni, asosan, yumshoq talaffuz qilingan: *bir birigə qatıla berdilər (Amiriy)*. *Bi ri bi rigə baqmay (BN)*.

XVIII—XIX asr yozma manbalarida bir sonini qattiq talaffuz qilish holatlari ham uchraydi: *Byr-byryg'a namahram et (Uvaysiy)*.

Ikki soni oldidagi unli *-e* yoki *-i* tovushlari orqali: *eki*, *-ikki* tarzida talaffuz kilingan. SHu bilan birga, *iki* soni tarkibidagi *-k* undoshi ba'zan tashdid orqali ifodalangan: *eki*, *ekki*, *iki*, *ikki* kabi. Bunday xilma-xillik she'riyatda aruzning talabi bilan yuz bergan.

XIX asrga oid ayrim yozma manbalarda *altı* soni *alta*, *yetti* soni *yette* formasida uchraydi.

«Boburnoma»da, Gulxaniy, Munis asarlarida *bir toqquz, toqquz- toqquz* iborasi qo'llangan, har narsaning to'qqiztalik songa ega ma'nosini anglatgan: *Bir toquz et va bir toquz parcha kelturədi (BN)*. *Меңə g'amдын toquz-toquz tuhfa (Munis)*.

Yigirmə soni uch xil fonetik variantda iste'mol etilgan: *yigirmə (BN)*; *yigirmi (Navoiy, MN)*; *igirmi (SH. tar.)*.

Elik soni tarkibidagi *-l* undoshi dastlab ikkilanmagan, keyinchalik geminatsiyaga uchrab tashdid orqali ifodalangan: *Elik (Navoiy, MN)*, *ellik (BN)*.

XV—XIX asrlarga oid yozma manbalarga arab, fors-tojik hamda hind tillaridan ba'zi sanoq sonlar o'zlashgan, o'zlashgan sanoq sonlar o'z formalarida qo'llangan. Fors-tojikcha: *s a d h a z a r (Lutfiy)*; *y a k – y a k (O g a h i y)*; *du bara (Muqimiy)*.

Hindcha *lək* soni XVI—XIX asrlarga oid yozma manbalarda qo'llangan: *Yuz тыңны lək derlər (BN)*; *тың lək сотны (Muqimiy)*.

«Boburnoma»da hindcha *k ə r u r* — (*o'n million*), *arb* (bir milliard), *kərb* (yuz milliard), *nayl* (*o'n trillion*), *padam* (milli-trillion), *sañ* (eng yuqori sanoq son) sanoq sonlari qo'llangan.

Dona sonlar. XV—XIX asrlarga oid yozma manbalarda dona sonlar ifodalovchi formalar kam rivojlangan, dona sonlar funksiyasini turli son formalari bajargan. Alisher Navoiyning «Mahbubul qulub», «Sab'ai sayyor», Muhammad

Solihning «SHayboniynoma» asarlarida bir, ikki sanoq soniga *-tə* affiksi qoʻshilib dona son hosil boʻlgan: *birtə yarmagʻ ikki bəlyb* (Navoiy MQ); *birtə ətəkni iki bəlyb* (Navoiy MQ).

XV—XIX asrlarga oid yozma manbalarda sanoq sonlar dona sonlar maʼnosida qoʻllangan: *Yeti agʻzy anyı otlar sachyb* (Navoiy HA). *Yüz tıñ baytı bar va bir qasida aytybdur* (Navoiy MN).

Numerativ soʻzlar. Numerativ soʻzlar XV—XIX asr yozma manbalari tilida ham deyarli sanoq sonlar bilan qoʻllangan, bu davr yozma manbalari tilida numerativ soʻzlarni qoʻllash qadimgi turkiy hamda XI—XIV asr yozma manbalari tiliga nisbatan kengaygan. Eski oʻzbek tilida ham numerativ soʻzlar xarakteriga koʻra turlicha maʼnolarni anglatgan. Numerativ soʻzlar sanoq son bilan aniqlanayotgan soʻzlar orasida qoʻllanib, aniqlanmish soʻzga nisbatan qoʻshimcha aniqlik darajasini oshirgan. SHuningdek, numerativ soʻzlar ulush, miqdor, hajm, vosita birligi, masofa, toʻda, oʻlchov birligi, guruh, dona kabi qator maʼnolarni anglatgan.

Tartib sonlar. XV—XIX asrlarga oid yozma manbalar tilida tartib sonlar asosan sanoq sonlarga affikslar qoʻshilishi orqali hosil qilingan. Arab, fors-tojik tillaridan oʻzlashgan sonlar leksik-semantik usul bilan ham tartib son maʼnosini anglatgan, baʼzan oʻzlashgan tartib sonlar formasi ham qoʻllangan.

-nchı, -inchi, -unchı, -unchi, -nchı, -nchi affiksi variantlari asosida tartib sonlar hosil qilish keng qoʻllangan. *-nchı, -inchi, -unchı, -unchi* affiksi undosh tovushlar bilan tugagan sanoq sonlarga, unli tovush bilan tugagan sanoq sonlarga *-nchi, -nchı* affiksi varianti qoʻshilgan: *ikkinchi, yetinchi, ıchınchi, tørtınchi, altınchı, onunchı*.

Tartib sonning birinchi formasi sostavli tartib sonlar tarkibida uchraydi: *yigirmi bir inchi fasl* (Navoiy MQ); *birinchi maqalat* (Navoiy HA).

-lanchı (la-)-nchı, -lənchi (lə-)-nchi affiksi sanoq sonlarning qattiq, yumshoqligiga koʻra qoʻshilib, tartib sonlar hosil qilingan, bu affiks bilan tartib son hosil qilish Alisher Navoiyning «Mahbubul qulub» asarida uchraydi, XVII asrdan boshlab *-lanchı, -lənchi* affiksi orqali tartib son hosil qilish kengaygan: *altılanchı fasl* (MQ), *sekizlənchi fasl* (MQ), *yetilənchi arqada* (SH tar.), *beshlənchi oqlı* (SH. tar).

Avval soʻzi *birinchi* tartib soni maʼnosida qoʻllangan: *Ul avval qıldı Gul vasfını āgʻāz* (Lutfiy), *Avval ayagʻıgʻa tyshyb pəst bol* (Navoiy HA).

Qadimgi turkiy yozma manbalarida ham tartib sonlar *-nch, -ınch, -inch, -unch, -ınch* hamda *-ntı, -nti, -ndı, -ndi* affiksi variantlari orqali ifodalangan; *-nti, -ndi* formasi ikki soniga qoʻshilgan. *Birinchi* tartib soni oʻrnida *ilk, ilki/ iliki* soʻzi ham qoʻllangan: *Ilki sy: birinchi askar*.

«Devonu lugʻotit turk» yozma obidasida tartib sonlar asosan *-nch, -ınch, -inch, -unch, -ınch* hamda *-ndi* affikslari bilan ifodalangan.

Jamlovchi sonlar. Jamlovchi sonlar oʻziga xos xususiyatlarga ega, shuningdek, jamlovchi sonlarda umumturkiy tillarga xos belgilar ham mavjud. Jamlovchi sonlar sanoq sonlarga *-av, -əv, -la, -lə, -ala, -ələ, -avla, -əvlə, -avlan, -əvlən*, baʼzan *-lay, -ləy; -agʻu, -əgy* affikslari qoʻshilishi orqali ifodalangan.

-ag'u,-əgy/ əgyn affiksi orqali jamlovchi sonlar hosil qilish XIV asr yodgorliklarida faolroqdir: *Bir anchaları aydıylarkim, beshəgü tarur, altıynchı it birlə* (Taf.). *Ular yetəgü, men yalg'uz* (Rabg'.), *...yčəgüsi tyn sarıg'a bardıylar* (O'N). *Ikəgyn namāz qılalıym* (Taf.).

-av/-əv(-əvlən) affiksi orqali jamlovchi sonlar yasalishi XV—XIX asrlar yozma obidalarida xarakterli bo'lgan: *ikəv* (Navoiy SS); *uchəv* (Navoiy FSH); *cherikdə bir i k ə v* (SHN); *SHul ārzı: ikəvlən qılsun ekən tamāshā* (Furqat).

-ləy(-ləgü/-layu/-ləy) affiksi «Sab'ai Sayyor», «Boburnoma» asarlarida ayrim o'rinlarda *iki* soniga qo'shilib, jamlovchi sonlar yasagan: *bəribən ul nuqudnı i k ə l ə y* (Navoiy SS); *i k ə l ə y qorg'an yavıg'ıg'ə* (BN).

-ala,-ələ affiksi Navoiy, Bobur asarlarida sanoq sonlarga qo'shilib jamlovchi sonlar yasagan: *t ə r t ə l ə s i* (Navoiy MN), *bu uchələsi* (BN).

-(ə)vlən (əgylən}əvlən) affiksi ba'zi sanoq sonlarga qo'shilib jamlovchi sonlar yasagan: *ikəvlən qachtıylar* (Lutfiy).

CHama sonlar. XV—XIX asrlarda bitilgan yozma manbalarda chama sonlar analitik, sintaktik usullar bilan hosil qilingan.

-cha, -chə affiksi sanoq sonlarga qo'shilib, chama sonlar hosil qilingan: *yuz i k i yuzchə kishi* (Navoiy HA); *yana b e s h m ы ң c h a kishi* (SHN).

Sanoq sonlarning juft holda qo'llanishi orqali ham chama sonlar hosil bo'lgan; kichik sonlar oldin, katta sonlar keyin qo'llangan: *yuz-yuz elik əzbəkni kishisi bilən* (BN); *t ə r t - b e s h m ы ң kishi birlə* (SHN).

Sanoq sonlardan keyin *chag'lıq, chag'lı, chaqlıq* so'zlari qo'llanib, chama son ma'nosini anglatgan: *on y ы g ' a c h c h a g ' l ы q masāfat* (Navoiy FSH); *yigirmə c h a g ' l ы q kishiləri əldi* (SH tar.).

Sanoq sonlar *aycha, yılcha, yavıq, yaqyn,artuq, artuqraq, ziyāda, kəprək,azraq* kabi so'zlar bilan kelib, chama son ma'nosini ifodalagan: *otuz y ы l c h a yaqyn bar* (Navoiy MN), *iki y ы z d i n kəprək uch y ы z d i n a z r a q bolg'ayedi* (BN).

Taqsim sonlar. Eski o'zbek tilida taqsim sonlar, asosan, *-rar,-rər,-ar,-ər* affiklari bilan hosil qilingan: *Aylarda b i r ə r - b i r ə r kərynyr* (Atoiy), *Fusulny tərtər ay ta'yın qılyıbturlar*(BN), *Y ы z ə r misqal kumush* (BN).

Nodira, Gulxaniy asarlarida bir soni ketma-ket takror qo'llanib, keyingi bir soniga *-dən,-din* affiksi qo'shilib, taqsim sonlar ma'nosini anglatgan: *Ikki gul bargini bir birdən gahi guftāra ach* (Nodira). *Bir chārdevar kəm bolsa, ətız tishni bir birdin sındırur* (Gulxaniy).

Bir va ikki sanoq sonlari grammatik ko'rsatkichlarsiz ketma-ket takrorlangan holda taqsim sonlar ma'nosini anglatgan: *Neki kərgyzdilər saña bir-bir* (Navoiy SS), *əgər chun i k k i - i k k i qol tutub* (Muqimiy).

Kasr sonlar. Eski o'zbek tilida kasr sonlar sintaktik usul bilan ifodalangan, maxraj hamda surat sonlar asosida hosil bo'lgan, maxraj son sanoq sonlarga chiqish hamda o'rin-payt kelishiklari affiklari qo'shilishi orqali ifodalangan, surat sonlar sanoq sonlardan iborat bo'lgan, shuningdek, surat sonlar grammatik ko'rsatkichlarni ham qabul qilgan: *Nechə əgsəm aytman m ы ң d a b i r i n*

(Lutfiy GN). *Yuzdin biriki ma'arakaga yetib* (Navoiy MQ). *Yurt malıny onдын birini alur* (SH turk.). *Beryrmən bolsa yuz jānytu myңдын bir hisāb əyləb* (Munis).

Kasr son yasalişida ba'zan maxraj va surat son orasida ayrim bog'lovchilar qo'llangan, grammatik ko'rsatkichlar maxraj son yoki surat songa qo'shilgan, ba'zan maxraj va surat sonlar distant holatlarda uchraydi: *yuzdin g ə r b i r i s i g ə yetsə* (Navoiy SS).

Yarım so'zi ham kasr son ma'nosini anglatgan. SHuningdek, kelishik hamda egalik qo'shimchalarini ham qabul qilgan: *Y a r ы m kechə yetib tyshtilər* (Navoiy MN). *Bir y a r ы m qarы qazsa, suv chыqar* (BN).

XVI — XIX asrlarga oid ba'zi yozma manbalarda fors-tojik tilidan o'zlashgan *nim, du nim, chahāryək, chāryək* so'zlari kasr sonlar ma'nosida qo'llangan: *ta'rif qylg'annyң yarımy balke ch a r y e k i c h ə ashlyq* (BN); *og'lanlarnы n i m qyayat tedilər* (SH turk).

Savol va topshiriqlar:

1. Sonning eski o'zbek tilidagi o'ziga xos xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?
2. Sonning ma'no turlari, tuzilishiga ko'ra turlari qanday hosil qilinadi?
3. Eski o'zbek tilidagi sonlarning qo'llanishiga manbalardan misollar toping.

Tayanch tushunchalar:

Sonning ma'no turlari – sanoq, tartib, dona, chama, jamlovchi, taqsim sonlar.

Sonning tuzilishiga ko'ra turlari – sodda, murakkab, kasr sonlar.

Olmosh

Reja:

1. *Olmoshning ta'rifi va uning eski o'zbek tilida qo'llanish xususiyatlari.*
2. *Olmoshning ma'no turlari, turlanishi, fonetik variantlari.*

Olmosh ot, sifat, son va ba'zan boshqa so'z turkumlari o'rnida qo'llanib, predmet va unga xos bo'lgan belgining mavjudligini ko'rsatadi. Olmosh predmetlikni yoki uning belgisini doimiy emas, balki muayyan o'rinlarda ifoda qiladi. SHu jihatdan olmosh mustaqil so'z turkumi hisblansa-da, konkret ma'noga ega bo'lmaydi.

Eski o'zbek tilidagi olmoshlar ma'no xususiyatlariga quyidagi guruhlariga bo'linadi: kishilik olmoshlari, o'zlik olmoshlari, ko'rsatish olmoshlari, so'roq

olmoshlari, birgalik olmoshlari, belgilash olmoshlari, gumon olmoshlari, bo'lishsizlik olmoshlari.

Kishilik olmoshlari. Kishilik olmoshlari leksik-semantik jihatdan ma'lum so'z kategoriyasidir, hamda grammatik xususiyatlarga ko'ra, turli affikslar bilan ifodalangan, kishilik olmoshlarining ba'zi fonetik variantlarini hisobga olmaganida, ko'pchilik qismi hozirgi o'zbek tilida foydalanilmoqda.

Kishilik olmoshlarining I shaxs birligi: *men*.

Ko'pchilik yozma manbalarda *men* olmoshi mimu yo-yu nun orqali yozilgan, XVII—XIX asrlarga oid ba'zi yozma obidalarda mim-u nun bilan ifodalangan. *Men* olmoshining har ikki yozuv formasi tarkibida old qator o'rta keng *e* tovushi qo'llangan:

XIX asrga oid ayrim yozma manbalarda ba'zan tarixiy-dialektal hodisa sifatida *men* olmoshining *ben* formasi iste'mol etilgan.

Yodgorliklarda *men* olmoshi funksiyasini boshqa so'zlar ham bajargan. *Banda va bu banda* formalari Alisher Navoiy, Muqimiy, YAqiniy, Maxmur asarlarida qo'llanib, tinglovchiga nisbatan kamtarlik ma'nosida foydalanilgan: *B a n d a shafaq-tek qan uyg'lab ke...* (YAqiniy). *B a n d a ul vaqtda Buxarada edim* (SHN). *B a n d a bayan gər qylsam* (Maxmur).

Faqyr va bu faqyr so'zlari Navoiy, Abulg'ozzi Bahodirxon, Ogahiy, Muqimiy asarlarida qo'llangan: *F a q y r alar sarı barurg'a muvaffaq boldum* (Navoiy MN). *F a q y r taraf tutub yalg'an aytg'an bolg'ay-men* (SH turk)

XV asrdan boshlab *men* olmoshi o'rnida *faqyri-haqyr*, *faqyru-haqyr* so'zlari birikmasi ham qo'llana boshlangan, ba'zan *bu* olmoshini *faqyri haqyr* so'zlardan oldin ko'llash Navoiy hamda Ogahiy asarlarida uchraydi: *Faqyri-haqyr yad tuttum kim...* (Navoiy MN). *B u f a q y r i-h a q y r ham kim bu ulug' xānadānның, qadimiy bandası va bu baland āstannың samimiy sarafkəndəsidyr-men* (Ogahiy).

XVIII—XIX asrlarga oid yozma manbalarda *faqyri-haqyr kəminə*, *kəminə*, *bu kəminə*, *men kəminə* birikmalari ham *men* olmoshi o'rnida iste'mol qilingan: *Faqyri-haqyr kəminə tag'aңыз. Muhammad Aminxoja Muqimiy* (Muqimiy). *K ə t i n ə ham öz көзүм билən көрдүм* (Furqat).

II shaxs birligi: *sen*. Kishilik olmoshining *sen* formasi sinu yo nun bilan yozilgan, *sen* olmoshi tarkibidagi yo asosan old qator lablanmagan o'rta keng *e* unlisining belgisini ifodalaydi.

XV—XVI asrlar yozma manbalarida *sen* olmoshi kelishik affikslari bilan turlanganda, *yo* harfi yozilmaydi: *seniңdek* (Lutfiy); *seniң* (Amiriy).

Sen olmoshi *sinu nun yo* orqali hamda *yo* belgisini tushirib yozilsa ham, eski o'zbek tili yozma manbalarida *sən* emas, *sen* shaklida talaffuz etilgan.

III shaxs birligi: *ul*, ba'zan *u*, *an* shakli qo'llangan. XV—XIX asr yozma manbalarida asosan *ul* varianti qo'llangan. *Ul* olmoshi tarkibidagi *-l* undoshining tushib qolishi orqali ba'zan *u* shakli vujudga kelgan. *U* kishilik olmoshi «Boburnoma» hamda Huvaydo asarlarida ba'zi o'rinlarda uchraydi: *Har kim ne kim unың yerigə olturды* (BN). *Unы kim saqladı xallaq* (Huvaydo).

III shaxs kishilik olmoshi birligining *an* varianti (*ul>al>an*) ba'zan Furqat asarlarida uchraydi: *An hama begānalarg'a āshnāliq shunchalar*;

I shaxs ko'pligi: *biz*.

Biz olmoshi XV—XIX asr yozma manbalari uchun umumiy xarakterga ega, yumshoq talaffuz etilgan, ko'plik, birlik ma'nolarida qo'llangan.

Biz olmoshi ko'plik ma'nosida: *B i z ham kishi yibərdyk (BN). B i z ikki bolək elmiz (SH turk.). B i z ikkimizgə musulmān bol tedi (SH tar.)*.

Biz olmoshi birlik ma'nosida ham qo'llangan: *B i z i ɥ bilə bolg'an beglərini ham faraxorlarig'a yarasha berib shafqat qıldıym (BN). Bizni rasvai jahan etti yad əyləmədiɥ (Nodira)*.

Ko'plik ifodalash xususiyatini yanada oshirish uchun *biz* olmoshiga *-lər* affiksi qo'shilgan: *Mavlānā Kabuliy b i z l ə r n i tiləb vasiyat qıldı kim, bu kechə ālamдын barur-men (Navoiy MN). Gul g'unchasidur goya bizlərgə achılmaıdur (Bobur)*.

II shaxs ko'pligi: *siz*.

Siz olmoshi ko'plik ma'noda qo'llangan: *Biz sizıɥ uchun savrulduqq (SHN). Biz bu sarıдын yetkəch, s i z ichkəridin chıqıyb elikiɥızdin kelurini taqsir qqılmaɥlar (BN)*.

Siz olmoshining ko'plik ma'nosini kuchaytirish uchun *-lər* affiksi qo'shilgan: *S i z l ə r kim qarındashlar turur-siz biziɥ birlə ittifāq qılyıɥ (SH tar). SHādmān s i z l ə r d i n - u əlgynchə minnatdār-men (Furqat)*.

III shaxs ko'pligi: *alar, ular, anlar*, ba'zan *unlar* shakli qo'llanilgan.

Alar olmoshi XV—XIX asrlarda yozilgan ko'pchilik yozma manbalarda keng qo'llangan: *A l a r n ы ɥ ikisin əltıryb (Navoiy). A l a r aydıylarki, əzbəkni bir masalı bardur (Gulxaniy)*.

Ular varianti Lutfiy, Bobur, Abulg'ozı Bahodurxon asarlarida uchraydi: *Ular mendin yashurub (BN). Ularның көңli (SH.tar.)*.

Anlar olmoshi Lutfiy, «Nusratnoma», Abulg'ozı Bahodirxon, Gulxaniy, Furqat asarlarida iste'molda bo'lgan: *a n l a r ashyanı; A n l a r d ы n ətıyb havuzga sharbatlar təkılyr. A n l a r kəp yıllargacha bu aytılg'an nımərsələrini beryrlər (SH.tar.)*.

III shaxs ko'pligi tarixiy taraqqiyotida quyidagilar ko'zga tashlanadi: XIII-XIV asrlarda *ular*, *anlar* varianti keng qo'llangan bo'lsa, XV asrdan boshlab *alar* varianti faollashadi. XIX asr oxirlarida yana *ular*, *anlar* varianti faollasha boshlaydi hamda keyinchalik *ular* varianti III shaxs ko'pligida yagona bo'lib qoladi.

Kishilik olmoshlarining turlanishida eski o'zbek tilida o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi:

Kishilik olmoshlarining turlanishi:

Kelishiklar	Turlanishi
Bosh kelishik	<i>Men, sen, ul, biz, siz, ular, anlar, alar</i>
Qaratqich kelishigi	<i>Menıɥ, seniɥ, anıɥ, biziɥ</i> <i>//biziɥ, sizniɥ//siziɥ, ularның //ularыɥ,</i> <i>anlarınыɥ//anlarыɥ, anlarınыɥ, bizim,</i>

	<i>sizim</i>
Tushum kelishigi	<i>Meni, seni, аны, bizni, sizni, ularны, anlarnы, alarnы</i>
Jo'nalish kelishigi	<i>Маңа (таңар), саңа (саңар), аңа, bizgə, sizgə, ularg'a(qa), anlarg'a(qa), alarg'a (manqa, sanqa), bizə, sizə</i>
O'rin-payt kelishigi	<i>Mendə, sendə, anda, bizdə, sizdə, ularda, anlarda, alarda</i>
CHIqish kelishigi	<i>Mendin, sendin, andын, bizdin, ulardын, anlardын, alardын.</i>

XIII-XIV asrlarda, XIX asrdan keyingi yodgorliklarda ham chiqish kelishigining *-dən/-dan, ba'zan -dun/-dun* varianti qo'llangan.

O'zlik olmoshi. Eski o'zbek tilida *öz* olmoshi faol qo'llangan. *Öz* olmoshi dastlab ot turkumiga oid so'z bo'lgan va o'zlik, vujud, jon, ruh kabi ma'nolarni bildirgan. Eski o'zbek tilida ham *öz* olmoshining bu ma'nolari ayrim o'rinlarda saqlanib qolgan: *Özymdin hayat baray* (Navoiy). *Ey sanam, özni (vujud) bizgə naāshna tākəy* (Uvaysiy). *Öz* so'zi eski o'zbek tilida olmoshga o'tish jarayoni tugallangan, shaxsga taalluqliligini, xosligini, uning tarkibiy qismi ekanligini ma'nolarini anglatgan: *Öziniñ shəkli birlə* (Navoiy, HA). *Meni öz huzurıg'a talab qıldı* (F.). *Öz qılıychınboynuma yetkirsə* (Navoiy, LT).

Öz olmoshi takror qo'llanishi mumkin. Bunda ish-harakat sub'ektiga qaytganlikni, ya'ni ish-harakat sub'ektning o'zi uchun tegishli ekanligi ma'nosi anglashiladi: *Tolg'anmag'ı öz özınə girdāb* (Navoiy), *Qylur özıgə őzi ishtibāh* (Muq.).

Öz olmoshi egalik va kelishik affikslarini qabul qiladi. Bunda dastlab egalik affiksi, so'ng kelishik affiksi qo'llanadi: *Özümniñ ikki yaxshı kishimni chaqırdım* (SH. tar.). *Özidə hushı bar ādam eshitsyn* (Furqat).

Tushum, o'rin-payt va chiqish kelishigi affikslari *öz* olmoshiga to'g'ridan-to'g'ri qushilgan: *Öz də yoqerdim* (Navoiy). *Özni nechə kyn nākām tut* (Nodira). *Özdin tavba aysa* (Navoiy). Bunday qo'llanishda uning olmoshlik funksiyasi ko'proq namoyon bo'ladi.

Qadimgi turkiy yozma manbalarda va eski o'zbek tilining dastlabki davrlarida *kenty(kenty)* olmoshi qo'llangan hamda bu olmosh *öz* olmoshiga ekvivalent bo'lgan: *Kerək bolsam aңa men, kendya kelsyn* (Xisrav va SHirin).

Kendy olmoshi *öz* olmoshi bilan ham qo'llanadi: *Özi kendy yekrək (yomonroq) bilyr erdi* (Tafsir).

Kendy olmoshi eski o'zbek tilidayoq iste'moldan chiqqan va bu olmosh *kəndi (kendi)* shaklida hozirgi turk tilida saklanib qolgan.

Eski o'zbek tilida *öz* olmoshi bilan birga, fors tilidan o'zlashgan *xud* olmoshi ham iste'molda bo'lgan: *Teңri taālā xud kərəm bilə gunāhıñızdın ötti* (Navoiy). *Mirzāxān xud shāhbegimniñ tuqqan nabirasi* (Bobur).

Ko'rsatish olmoshlari. Eski o'zbek tili yozma manbalarida *bu, bul, ul, oshal, oshul, shul, ushbu, hamul, ba'zan u, ush, shu, shubu, hamun, hamin* kabi ko'rsatish

olmoshlari tuzilishi jihatidan sodda hamda murakkab formalardan tashkil topgan. Sodda ko'rsatish olmoshlari: *bu, ul(u), ush* formalaridan iborat. *bul, shul, (shu), ushbu, shubu, oshal, oshul, oshu, hamul* so'zlari ko'rsatish olmoshlarining murakkab formalarini tashkil qiladi. *Hamun, hamin, hamiyn* ko'rsatish olmoshlari fors tillaridan o'zlashgan. Ko'rsatilgan davrlarga oid yozma manbalarda har qaysi ko'rsatish olmoshining iste'mol doirasi, leksik-semantik hamda grammatik xususiyatlari turlicha bo'lgan.

Bu ko'rsatish olmoshi keng ko'lamda qo'llangan, nutq paytida mavjud bo'lgan yaqin masofadagi kishi, narsa, hodisalarni ko'rsatadi: *bu benava* (Lutfiy), *bu rasadny* (BN).

Olmoshlar uch xil semantik vazifa bajargan:

1. Deyktik vazifa, ya'ni sof ko'rsatish ma'nosini anglatgan: *Bu baytny oqubdur* (Navoiy, MN).

2. Anaforik vazifa, ya'ni oldin tilga olingan shaxs, predmetni ko'rsatadi: *Bu ham yaxshy bardy* (Boburnoma).

3. Preprativ vazifa, ya'nikeyin tilga olinadigan predmet va shaxslarni ko'rsatadi: *Meni tanymaydur, seryptyrkim, bular qaysy sultandur* (Boburnoma).

Bu ko'rsatish olmoshi kelishiklar bilan turlanganda va ko'plik affiksini olganda, uning tuzilishida turli fonetik o'zgarishlar yuz beradi. Bosh kelishikdan boshqa kelishiklar bilan turlanganda, so'z boshidagi *b* undoshi *m* ga o'tadi: *buny-tuny, bunuñ-tunuñ* va h.k. SHuningdek, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklarida negiz va kelishik hamda ko'plik affiksi o'rtasida interkalyar «*n*» undoshi orttirilishi mumkin. Kelishiklar bilan turlanganda «*n*» undoshining orttirilishi doimiy (statik) bo'lsa, ko'plik shaklida u doimiy emas. Misollar: *Bular dag'by Sayyidgə kirmish* (SHayb.). *Og'lanlarnyñ atлары munlar turur* (SH.tar.). *Mundyñ artuq qylma zār* (Lutfiy).

So'z boshida «*b*»ning «*m*»ga o'tishi ham doimiy emas: *Barcha xalq buny eshitib...*(SH.tar.).

Bu olmoshi XVIII-XIX asrlarda *bul* variantida ham qo'llangan. Uning tafsiloti quyiroqda beriladi.

Ul olmoshi so'zlovchiga masofa jihatdan uzoqroq bo'lgan predmet va uning belgisini ko'rsatish uchun qo'llangan va bu jihatdan *bu* olmoshi bilan zidlanishni (oppozitsiyani) hosil qilgan: *G'amza birlə tēkti qanym ul sanam* (Lutfiy).

Ul olmoshining *u* varianti ham iste'molda bo'lgan: *Mahsharda g'ālybākim, u kyn kərməgəy azāb* (Lutfiy).

Ilmiy adabiyotlarda *ul (u)* olmoshining *ān* varianti haqida fikr yuritiladi, aslida *ān* olmoshi fors tilidan o'zlashgan bo'lib, fonetik jihatdan *ul* olmoshiga aloqasi yo'q.

Ul olmoshining kelishiklar bilan turlanish xususiyatlari *ul* kishilik olmoshi bilan aynandir.

Ush so'zi haqida. Ilmiy adabiyotlarda bu so'z olmoshlar tarkibiga kiritiladi, lekin uning matndagi qo'llanish xususiyatlari boshqa olmoshlarga quyiladigan morfologik talablarga javob bermaydi, ya'ni u kelishik va ko'plik affikslarini qabul qilmaydi, lekin ko'rsatish olmoshi semantikasiga mos kela

oladi, demak, u grammatikaning asosiy talabi, ya'ni kategorial belgilarni qabul qilmas ekan, uni olmoshlar tarkibidagi masalada munozara mavjud.

Ush so'zi hozirgi o'zbek tilidagi *mana*¹ so'ziga ekvivalentdir. Ma'lum bo'ladiki, *mana* so'zi olmosh deb e'tirof etilmayotgan ekan, *ush* so'zini ham olmosh deb qarash mumkin emas, lekin bu so'z XIII-XIV asr yodgorliklarda faol qo'llangan: *Qadah evryldi ush bostān ichindā* (MN). *Zulfuḡ dag'ʻı ul kāfur ush imān aladur-la* (Lutfiy). Lekin bu so'z *ushbu*, *oshul*, *oshal*, *shul* olmoshlarining hosil bo'lishida qatnashgan.

Ushbu (*ush+bu*) olmoshi nutq momentidagi predmet va belgini ko'rsatadi: *Ushbu dam eryr jānnıy futuhi* (MN). Lekin bu so'z o'zgarishlar yuz bergan, orttirma *-n* paydo bo'lgan, *b* tovush *-m* sonoriga o'tgan: Lutfiy — *munda*; YAqiniy — *muniḡ-dek*.

Oshul (*ush//osh+ul*) ko'rsatish olmoshi XV—XIX asrlar yozma manbalarida iste'molda bo'lgan, tinglovchiga oldindan ma'lum shaxs, narsa hodisalarni ko'rsatadi: *Faryāḡım oshul yergā yetibtur* (Lutfiy). *Oshul yerdā yattuq* (SH. tar.).

Oshal (*ush//osh+ul//al*) olmoshi *oshul* olmoshining variantidir: *Oshal kynkim meni yazdān(olloh) yarattı* (MN). *Oshal suvlarnıy aralarında oltururlar erdi* (SH.tar.).

Osha, *oshu* olmoshlari *ushbu*, *oshul*, *oshal* olmoshlarining qisqargan shaklidir: *Oshu sēz birlā* (SHN). *Osha ıstıynda toḡ birlā muz bar turur* (O'N).

SHul (*ush/osh/sh+ul*) olmoshi *bu*, *u*, *oshul*, *oshal* olmoshlarining fonetik o'zgargan va qisqargan shaklidir: *SHul eryr aybım Muqımiy, mardumi Farg'āna-men* (Muq.). *SHul zamānkim alur Urgānchni ol/ salur, albatta, Xurāsān sarı yol* (SHN).

SHul olmoshi *bu* olmoshining *bul* shaklida shakllanishiga ham sabab bo'lag, chunki *shul-bul* analogiyasi va oppozitsiyasi uchun u qulaylik tug'dirgan. Aksincha, *bu* olmoshi *shul* olmoshiga oppozitsiyada turib, uning ta'sirida *shu* variantini yuzaga keltirgan.

o'nə, *mənə*, *muna* so'zlari ham semantik jihatdan olmosh funksiyasiga yaqin turadi, lekin ular aslida ko'rsatuv undovlaridir. *o'ne qaddu*, *ənə husnu*, *ənə xulq* (Furqat). *Muna sēziniḡ jāvaby tedi* (SH.turk.).

Eski o'zbek tilida fors tilidan o'zlashgan va ulardan yarim kalka qilingan olmoshlar ham qo'llangan. Ular quyidagilar:

Hamin olmoshi. U *ham* (*ta'kid yuklamasi*)+*in* (*bu*) tarkibidan iborat bo'lgan va *ushbu* olmoshi ma'nosiga ekvivalent bo'lgan: *Bale, yalg'uz hamin ālamda sen-sen* (Lutf.). *Meniḡ haqıymda qylur-sen hamin jafā havasin* (Atoiy).

Hamān olmoshi ham *ham+an(u)* so'zlaridan tarkib topgan va eski o'zbek tilida *hamin* olmoshi kabi *ushbu* olmoshiga ekvivalent bo'lgan, ayni zamonda, uning *hamun* varianti ham qo'llangan: *Tag' hamān allıyda hamun-hamun* (Navoiy). Lekin keyinchalik *hamun* varianti iste'moldan

¹ *Mana*, *ana* so'zlari hozirgi kunda ko'rsatuv undovlari deb yuritilmoqda.

chiqib ketdi, *hamān* soʻzi esa semantik oʻzgarishga uchrab, ravish soʻz turkumiga oʻtgan.

Fors tilidan oʻzlashgan yuqoridagi olmoshlar eski oʻzbek tilida yarim kalkalanib, *hamul* variantida (*ham+ul*) ham qoʻllangan: *Qoyar erdi hamul vādiy sarı yūz// Qılyb qat' allıyda tag' olsa, gar tız* (Nav.Xamsa).

Bu olmoshlar ham keyinchalik isteʼmoldan chiqib ketdi.

Soʻroq olmoshlari. Eski oʻzbek tilida *kim*, *ne*, *qay* soʻroq olmoshlari mustaqil qoʻllangan, boshqa soʻroq olmoshlari *ne* va *qay* olmoshlariga tarixan yuklama, soʻz yasovchi va soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalar qoʻshilgan shakllarda qoʻllangan, lekin bunday soʻz va qoʻshimchalar oʻzining morfematik maʼnolarini yoʻqotgan hamda soʻroq olmoshlarining turli modal shakllarini hosil qilgan xolos, aslida olmosh yasash uchun xizmat qilgan emas.

Kim soʻroq olmoshi kishilarga nisbatan qoʻllangan: *Ulysh alg'an k i m va ul ulushni tog'rag'an k i m* (SH tar.).

Kim soʻroq olmoshi otlar kabi koʻplik affiksining *-lar* variantini qabul qilgan: *Arz. qıylalı k i m l ə r vaqe'dur* (Navoiy MQ). *K i m l ə r bilən bazm əyləb* (Muqimiy).

Ne olmoshi eski oʻzbek tilida keng qoʻllangan va uning semantik qirralari ham koʻp boʻlgan:

- belgining miqdorini aniqlash maʼnosida qoʻllangan: *Ne imkānkim qarar olg'ay kəhlymə* (Navoiy). *Ul shāh bashıyda ne balā fitna bar erdi* (Lutfiy).

- sof belgini bildiradi: *Xān dedi: bu ne hikāyat bolg'ay// Ne hikāyat, ne rivāyat bolg'ay?* (SHN).

- ritorik soʻroq gaplarda soʻz maʼnosini kuchaytiradi: *Bu ne kəzdyr, bu ne kirpyk, bu ne qash// Ki chıqtıy dın va imāndıyın xalāyuyıq* (Atoiy).

- sabab-soʻroq maʼnosini bildiradi: *Kəzıy ne balā qarā bolubtur* (Navoiy). *Bilmən ne jarıma bilə Hiriyydin ixrāj qıldıy* (Bobur).

Ne olmoshi toʻliqsiz feʼllar birga qoʻllana olgan va feʼl tarkibiga oʻtgan: *Yūz salām aydyt ne bolg'ay* (Nodira). *Biziñ sarı kelmes-sən ne boldı* (Navoiy).

Ne olmoshi koʻplik affiksini, tushum, chiqish kelishigi affikslarini olgan va ularda kelishik affikslari funksional boʻlgan, joʻnalish kelishigi affiksi esa olmosh tarkibida kristallashib qolgan. Qaratqich va oʻrin-payt kelishigida qoʻllanishi masalasi ochiq qoladi.

Ne olmoshi negizida shakllangan soʻroq olmoshlari:

Nemə. Bu soʻz tarkibidagi *mə* soʻzi qadimgi turkiy tilga oid yuklamadir (lekin uni E.Fozilov bogʻlovchi deb qaraydi. Qarang: Fozilov E. Oʻzbek tilining tarixiy morfologiyasi. – T.,1965,146-bet). Eski oʻzbek tilida bu soʻz *narsa* soʻzi maʼnosida qoʻllangan, yaʼni hali olmosh turkumiga toʻla oʻtmagan: *Dag'dag'a boldıkim, bir nimə bag'lag'ay-men* (Bobur). Bu soʻz *nima* variantida XIX asrning 2-yarmidan soʻroq olmoshi sifatida mustaqil qoʻllangan.

Nechıyn//nevchıyn. *o*chıyn koʻmakchisi ishtirokida shakllangan va sabab maʼnoli soʻroq olmoshidir: *Mirzā sorubturki, nechıyn əltırdıyıñ* (Navoiy). *Sen nevchıyn əzıyıni bu riyāzat va ranj'a saldıyıñ* (Navoiy).

Nechyk. Bu olmosh qadimgi turkiy tilda bir necha taraqqiyot davrlarini boshidan kechirgan: *ne+chə-ne+chə+kə-ne+chə+k-nechyk*. Ikkinchi taxmin (versiya): *ne+chag’//ne+chaq’// ne+chək-nechyk*.

Nechyk olmoshi ham sabab ma’nosini ifodalaydi: *Nechyk bolg’ay azymiz* (Navoiy). Bu olmoshning ba’zan *nuchyk* fonetik varianti ham qo’llangan: *Men nuchyk majnun kəbi rasvāi ālam bolmayyn* (Uvaysiy).

Nelyk. –lik affiksining –lyk varianti orqali shakllangan va u ham sabab ma’nolidir: *Nelyk bashyng’a tupraq qoytag’ayym* (Xisr. va SHir.).

Netək. –dek affiksining –tək varianti orqali shakllangan va bu olmoshbelgi ma’nolidir: *Qanlary yergə netək təkylmysh* (SHN).

Nechə. Bu olmosh *ne+chag’* so’zlaridan soddalashgan. Miqdorni so’rash uchun qo’llanadi: *Nechə yyl ranju mehnat sendin artuq* (Navoiy). Bu olmosh III shaxs egalik affiksini va barcha kelishik affikslarini qabul qilgan.

Negə. Jo’nalish kelishigi affiksi orqali shakllangan va sabab ma’nosiga ega: *Bir kishi jāny ūchyn ūz myñ jān negə āzurda qylur* (SHN).

Bu olmoshning *neyə, nəgü, nag’u* variantlari ham qo’llangan: *emdi biz keñəsh qylalyt, nəgü savāb kelyr, kərəlim* (Taf.). *Nag’u barur-sen* (Lutfiy).

Nechə olmoshining *nətə* varianti ham qo’llangan: *Netə mahram ayladyñ* (Muqimiy).

Qa(y) olmoshi (qadimgi turkiy tilda *qan*) mustaqil qo’llangan va belgi ma’nosiga ega bo’lgan: *Qay birikim bar erdi* (Navoiy).

Qa(y) olmoshi negizida quyidagi so’roq olmoshlarining modal ma’nolari hosil qilinadi:

Qayu. Bu olmosh tarkibidagi –u formanti –i/-ы egalik affiksining variantidir: *Qayu xushdil, qayu mahzun boldy’// Qayu Laylā, qayu Majnun boldy* (SHN).

Qaysy. –sy formanti III shaxs egalik affiksidi: *Qaysy nāmurad eliñ sabr etəgigə urdakim murād tapmay* (Navoiy). Bu olmosh ko’plik, egalik affikslarini qabul qilgan.

Qayu, qaysy olmoshlari belgini ajratib, ta’kidlab so’rash ma’nosini anglatadi.

Qayda (qanda), qaydyñ, qayan, qany. Bu olmoshlar o’rin bilan bog’liq bo’lgan so’roqni bildirgan. *Qayda, qaydyñ* tarkibidagi kelishik affikslari negizda kristallashgan. *Qayan* so’zidagi *yan* o’rin oti, *qany* so’zidagi –ы esa egalik affiksidi: *Desəñkim, qayda-sen, oyo Atāiy* (Atoiy). *Men dedimkim, sizlär qaydyñ kelə-siz* (Boburnoma). *Yana darug’adyñ qayan qachyb barg’anyt kishi bilməs* (Boburnoma).

Qancha. Bu olmosh *qay(n)+cha(chag’,cha)* qismlardan iborat bo’lib, dastlab payt ma’nosini, keyinchalik miqdor ma’nosiga ko’chgan: *Qancha səksən shuncha ūylqym...* (Muqimiy). Bu so’roq olmoshi o’rnida *chand, chandān* so’zlari ham qo’llangan.

Qachan. Bu so’roq olmoshi *qay+chag’+yn (qay vaqt bilan)* so’zidan soddalashgan va payt ma’nosiga ega: *Qachan bolg’ayki tapqay-men xabar yār-u diyārymdyñ* (Furqat). *Qancha, qachan* olmoshlari ba’zan kelishiklar bilan turlangan.

Belgilash olmoshlari. Aksariyat adabiyotlarda bunday olmoshlar birgaolik, birgalik-belgilash olmoshlari deb yuritilgan.

Eski o'zbek tilida ikki guruh belgilash olmoshlari qo'llangan:

1. YAkkalikni ko'rsatuvchi belgilash olmoshlari.

2. To'dani, guruhni ko'rsatuvchi belgilash olmoshlari.

YAkkalikni ajratib ko'rsatuvchi belgilash olmoshlariga *har* va uning ishtirokida hosil qilingan olmoshlar hamda eski o'zbek tilining dastlabki davrida faol qo'llangan, lekin XV asrdan keyin passiv qatlamga o'tib ketgan *tekmə* olmoshi taalluqlidir.

To'dani, jamlikni bildiruvchi belgilash olmoshlariga arxaik *qamuq//qamug'*, turkiy qatlamga xos bo'lgan *barcha*, *barы*, *barlyq*, fors va arab tillariga xos bo'lgan *ba'зы*, *hama (hamma)*, *tamām*, *jumla*, *jam'*, *majmu'* olmoshlari taalluqlidir.

Har olmoshi fors tilidan o'zlashgan va eski turkiy tilda XI-XII asrlardan boshlab qo'llana boshlagan hamda eski o'zbek tilida uning keng qo'llanishi boshlangan: *Har уыл апы хазāна қылг'айлар* (Navoiy). So'roq olmoshlari bilan birga kelib murakkab belgilash olmoshlarini hosil qilgan: *har kim*, *har qayan*, *har nimə*, *har qaysы*, *har nechə*, *har nechык*, *har qachan*, *har qayda*, *har ne*.

Har ne eski o'zbek tilida olmoshlik xususiyatini saqlab qolgan: *Мениң har ne hāлытпы бilmish ediң* (Munis). *Har ne desəm qabul қылг'айту-sen* (Navoiy).

Har ne olmoshi hozirgi o'zbek tilida semantik o'zgarishga uchragan va modal so'zlar turkumiga o'tgan.

Tekmə asl turkiy belgilash olmoshidir. Bu olmosh ham XIV asr boshlariga qadar mustaqil qo'llana olgan: *СНыqqay hazār halqa көңүл текmə sachтын* (Lutfiy). Bu olmosh kelishik qo'shimchalarini ham olgan: *Suchulмыsh tekmalərgə tan libāсын* (Xisr. va SH.). *Tekmə* olmoshi hozirgi turk tilida hamon qo'llanmoqda.

To'dani bildiruvchi olmoshlar.

Barcha (bar+cha) birgalik olmoshi kishi, narsa va hodisalarning mavjud yig'indisi ma'nosini anglatgan: *Barcha tapылur bizgə vale yār tapылmas* (Lutfiy). *Түгəнди b a r c h a sөz* (Navoiy FSH). *B a r c h a bir yolu ыpyshqa kirdi* (SHN).

Bari (bar+ы) olmoshi *barcha*, *hamma* so'zlari kabi birgalik ma'no anglatgan: *B a r ы alamga tāj* (Navoiy XA). *Barы pari misāлы* (SHN).

Qamuq//qamug' olmoshi eski o'zbek tilining XV asrlarga oid yozma manbalarida iste'molda bo'lgan. SHuningdek, XVII—XIX asrlarda bitilgal ayrim yozma manbalarda uchraydi va *barcha* olmoshi kabi ma'no anglatadi: *Q a m u q elgə berib* (Lutfiy). *Bizgə boldы qamug' eliң ornы* (SH tar.).

Hama (hamma) birgalik olmoshi XV asrdan keyin yozilgan yozma manbalarda qo'llangan: *Hama atvāры hikmatg'a muvāfыq* (SHN). *H a m a aytur Huvayda nechyn ыyg'lar-sen* (Huvaydo).

Hama olmoshi ayrim adabiyotlarda *qamuq* olmoshining fonetik o'zgarishi deb izohlanadi. Bu fikr yanglish bo'lib, aslida arab tilidagi *hum*

(ular) va fors tilidagi *hama* (*barcha*) olmoshlarining o'zbek tiliga o'zlashishi deb qarash o'rinli bo'ladi.

Jumla birgalik olmoshi arab tilidan o'zlashgan *barcha*, *hamma* olmoshlariga ekvivalentdir: *Jumla ālamga ishi qahr olub* (Navoiy HA). *Jumla jahān ahlyg'a rāhat yetyryb* (Nodira).

Ba'zy olmoshi arab tilidan o'zlashgan, guruh, to'da ma'nosini ifodalaydi, kelishik, egalik, ko'plik affikslarini ham qabul qilgan: *Ba'zy dyan gahi birer yaxshy bayt vaqe' bolur* (Navoiy MQ). *Ba'zy n y miñ keltürgändyr* (Navoiy MN). *Ba'zylarg'a orun berdi* (SH tar.).

Tamām (*tamāmiy*, *tamāmat*) olmoshi arab tilidan o'zlashgan *barcha*, *hamma* olmoshlari ma'nosida qo'llangan: *Stunlary tamām i y tashtyn* (BN). *Tamām mog'ul va tatar elini lāshkārini jam qylyb* (SH tar.).

Jam', *jam'i* olmoshi arab tilidan o'zlashgan: *Hindustannyñ jam'i rudlarynyñ bu xāsiyaty bar* (Boburnoma). *Jam' vilāyatlarny musaxxar qylyb...* (SH.turk).

Majmu' olmoshi ham arab tilidan o'zlashgan: *Majmu'in anyñ qashyg'a qoydy* (Xamsa). *Qyldy yag'mā kēzlariñ majmu'i Turkistānny* (Sakkokiy).

Gumon olmoshlari. Eski o'zbek tiliga oid yozma manbalarda *kimsə*(>*kim+ersər*), *nemərsə*(>*ne+mə+er-sə*), *neersə* (>*ne+ersə*), *birəv*(>*birəgü*), *falān* gumon olmoshlari qo'llangan, ba'zan ayrim o'rinlarda *birəgü* (*bir+əgü*), *birəvlən* (*bir+əv+lən*) formalari ham uchraydi. Ular kishi, narsa va hodisalarning taxminlash, tusmol qilish kabi ma'nolarini bildirgan.

Kimsə, *kimərsə*, *nemərsə* va *neersə*, *falan*, *birəv*, *birəgü* gumon olmoshlari tusmol qilingan kishilarga nisbatan qo'llangan. *Nemərsə* va *neersə* olmoshlari predmet va hodisalarga nisbatan ishlatilgan.

Kimsə gumon olmoshi eski o'zbek tilining barcha davrlarida keng qo'llangan: *Kimsə tazallum etmägəy* (Lutfiy). *Kimsə kim əyləməs ashuqmag'ny xayāl* (Navoiy MQ).

Kimərsə gumon olmoshi eski o'zbek tilining ilk davrlarida qo'llangan, keyingi davrlarda kam qo'llangan: *Kimərsə kim señə egri kəñyl tutar bu qadar* (Sakkokiy).

Nemərsə gumon olmoshi *nimə* so'roq olmoshiga *ersə* so'zining qo'shilishi bilan hosil bo'lgan: *Uch-tört nemərsə asylyb erdi* (BN). *Kөр nemərsə bergən turur* (SH turk).

Birəv gumon olmoshi *kimsə* olmoshi ma'nosida qo'llangan: *Birəv kēz birlə bolg'ay qatlyñ* (Navoiy LT). *Birəv ishq ichrə qyldy qumry* (Ogahiy).

Falān gumon olmoshi arab tilidan o'zlashgan: *Falān kishigə, ya'ny faqyr qashyg'a eltib* (Navoiy MN). *Falān vaqtda falān mēlikñiz mundag' xiyanat qyldy* (SH tar.).

Bo'lishsizlik olmoshlari. Eski o'zbek tilida ham bo'lishsizlik olmoshini fors tilidan o'zlashgan *hech* so'zi ifoda qilgan. *Hech* bo'lishsizlik olmoshi kishi, narsa, hodisalarga nisbatan qo'llangan.

Bo'lishsizlik olmoshining murakkab formasi esa boshqa olmosh turlari bilan yonma-yon kelishi orqali hosil qilingan: *hech kim*, *hech kimsə*, *hech kimərsə* shaxsga nisbatan; *hech ne*, *hech nemə*, *hech nemərsə*, *hech qayda* olmoshlari

narsa va hodisalarga nisbatan qoʻllangan. *hech qaysi, hech qayusi* kishi va narsalar uchun aralash istifoda qilingan.

Hech olmoshi mutlaq inkor maʼnosini ifodalagan: *Qalmasa he ch nāmu nishānım* (Lutfiy). *Ki biz kerdyk, amma bilmadyk he ch* (Navoiy FSH). *He ch parvāyi qylmadylar* (BN).

Hech kim boʻlishsizlik olmoshi: *yosryklar ichrə kəzyğə he ch kim harif yoq* (Lutfiy). *Hech kim əz kəhligə gʻam tiləməs* (Navoiy MQ). *He ch kim bilməs alarnıñ ishini* (SHN). *He ch kim eshitkən va kərgən yoq turur* (SH.tar.).

Hech kimsə (*hech kimərsə*) olmoshi ham *hech kim* olmoshiga ekvivalent boʻlgan: *Tyshməsün gul mavsumı he ch kimsə janandın* (Lutfiy). *Qylmas anıñ təkəlymini he ch kimsə rad* (Nodira).

Hech kimərsə boʻlishsizlik olmoshi siyrak qoʻllangan, maʼno jihatidan *hech kim, hech kimsə* olmoshlariga oʻxshaydi: *Hech kim ərsə kelməgəy* (Lutfiy). *Hech kim ərsə qol yartmasunlar* (SH tar.).

Hech nemə (*hech+ne+mə*) boʻlishsizlik olmoshi: *Meni tegən kishigə he ch ne m ə yoq* (Amiriy). *Ağə he ch ne m ə marham yerin tutmas* (Navoiy MQ).

Hech nemərsə olmoshi kam uchraydi: *He ch ne m ərsə ağə majhul erdi* (Navoiy MN). *Hech ne m ərsə oqugʻan eməs* (BN)).

Hech qaysi boʻlishsizlik olmoshi boʻlishsiz atributiv holat maʼnosini anglatgan: *He ch q a y s ı matlaʻnı ayta almadylar* (Navoiy MN). *Hech q a y s ı turk tili bilə təkəlym qyla almaslar* (Navoiy ML).

Topshiriqlar:

1. Eski oʻzbek tilida faol qoʻllanib, hozirgi oʻzbek tilida isteʼmoldan tushib qolgan kishilik olmoshlarini sanang.
2. Eski oʻzbek tilidagi gumon olmoshlarining maʼno turlarini sanab koʻrsating.
3. Olmoshning har bir maʼno turiga manbalardan misol toʻplang.

Tayanch tushunchalar:

Olmosh – ot, sifat, son va boshqa soʻzlarning mavjudligini bevosita ifodalamay, ulrning mavjudligini koʻrsatuvchi mustaqil soʻz turkumi.

Kishilik olmoshlari – shaxslarni koʻrsatadi.

Koʻrsati olmoshi – predmet, belgi, miqdor, vaqt va makonga nisbatan ishora qiladi.

Oʻzlik olmoshi – predmet, belgi va miqdorni taʼkidlab koʻrsatadi, tegishlilikini ifodalaydi.

Soʻroq olmoshi – soʻrash maʼnosini ifodalaydi.

Belgilash olmoshi – toʻdaning qismini yoki toʻdani, jamlikni bildiradi.

Gumon olmoshi – noaniq shaxs, belgi, miqdorni bildiradi.

Boʻlishsizlik olmoshi – shaxs, belgi va miqdorni inkor etadi.

Olmoshning maʼno turlari – olmosh ifodalaydigan modal maʼnolar.

Fe'l

Reja:

1. *Fe'lning semantik va grammatik belgilari.*
2. *Fe'l yasalishi.*

Fe'l barcha tillarda ham faol bo'lgan so'z turkumlaridan biridir.

Fe'l semantik doirasi keng, lekin, asosan, ish-harakat hamda ish-harakat tasavvurini beradigan holatni anglatadi, ya'ni *barmaq, kelmək* kabi fe'llar ish-harakatni, *kərmək, eshitmək oylamaq* fe'llari esa holatni bildiradi.

Fe'l turkumiga bir necha morfologik kategoriyalar xosdir: funksional formalar, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, tuslanish, mayl va zamon.

Fe'l aspektlari. Ayrim adabiyotlarda fe'l aspektlariga mumkinlik va nomumkinlik shakllarini ham kiritadilar. Aslida mumkinlik-nomumkinlikni hosil qiladigan grammatik shakllar (formalar) yo'q, balki bunday semantika qo'shma fe'llar orqali hosil qilinadi. Masalan, *tarta alar – tarta almas*.

Fe'lning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari fe'l aspektlari kategoriyasini hosil qiladi, chunki bo'lishsizlik *-ma//mə* affiksi orqali hosil qilinadi va bu affiksni olmagan so'z bilan oppozitsiyaga kirishadi: *barma, keltirmə* va boshqalar.

O'timli va o'timsiz fe'llar haqida. O'zbek tilida uning tarixiy taraqqiyotidan qat'i nazar bunday morfologik kategoriya mavjud bo'lmagan, balki fe'lning tushum kelishigidagi so'z bilan bog'lana olishi qobiliyati uning semantik xususiyatidir. Demak, o'timlilik va o'timsizlik fe'l shakliga emas, balki u fe'lning semantik xususiyati bilan bog'lanadi.

Fe'llarning yasalishi. Fe'ldan boshqa turkumlardan so'z yasovchi affikslar orqali fe'l yasalishi mumkin:

-la/-lə affiksi. Bu affiks barcha davrlarda ham faol qo'llangan. Ot, sifat, son, ravish, ba'zan olmosh turkumlaridan fe'l yasagan. Turkiy va turkiy bo'lmagan so'zlarga ham qo'shilgan: *Təsh-təştin pıychaqlab, chapqulab pāraladıylar* (Boburnoma). *Bir kün namāzi peshinni guzarladı...* (Nav. Nas.muh.).

-da/-də affiksi. Bu affiks *-la/-lə* affiksining fonetik variantidir. Eski o'zbek tilida sonor undoshlardan so'ng qo'llangan: *Pādshāh bu g'ulāmny indədi* (Taf.). *Yoldasa bu yolda Nizāmiy yolum// Qoldasa Xusrav bilə Jāmiy qolum* (Xamsa).

-a/-ə affiksi. Ot turkumidagi so'zlardan fe'l yasagan: *Tunədi ləshkər anda* (SHN). *Ashlarını ashəb va yashlarını yashəb, ataları keynidin ketdi* (SH.tar.).

-y/-ay affiksi. Sifatdan fe'l yasagan: *Ul faqyr qashıda ulg'ayıbdır* (Navoiy). *Barcha sag'aytlanıyb atlandıylar* (SHN).

-r/-ar/-ər affiksi. Sifatdan fe'l yasagan: *Bu nav' qara kün ichrə qarıyb// Ya'niki qara künüm aqarıyb* (Navoiy). *Kəkərgən uyg'achlarınıñ barchası* (SH.tar.).

-qar/-kər affiksi. Otdan fe'l yasagan: *Tag' tuzny tyn-u kün bashqarıyb// Xayalny yol aqbasıdyñ ötkərib* (Xamsa).

-q/-k, -ыq/-ik, -uq/-yk affiksi. Ot va boshqa turkumlardan fe'l yasagan: *Libāsy rəḥīn bilmən, yoluqsa, hayrattyn* (Lut.). *Kim yag'ыqsa shāhi SHayabāniyg'a* (SHN).

-sa affiksi. Otdan fe'l yasagan: *Dilrabā, ābi hayat erniḥ ychyn jān susady* (Lut.).

-syn affiksi. Ot va sifatdan fe'l yasagan: *Yыg'lamsynur –u kəzigə kelməs yash* (Navoiy).

Tayanch tushunchalar:

Fe'l – ish-harakat va holat bildiruvchi so'zlar turkumini ifodalaydi.

Fe'l aspekti – bo'lishili va bo'lishsizlikni anglatadi.

Fe'l yasalishi – boshqa turkumlardan so'z yasovchi affikslar orqali fe'l yasalishi jarayoni.

Fe'lning funksional formalari

Reja:

1. Eski o'zbek tilida harakat nomi formalari.
2. Ravishdosh.
3. Sifatdosh.

Fe'lning nutqda qo'llanishga xoslangan shakllari uning funksional (amaliy) formalaridir. Fe'lning ayrim formalari kelishik, egalik affikslarini ham qabul qiladi, gapda ot va boshqa so'z turkumlari funksiyasini bajarib, ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi yoki hol vazifasida ham kela oladi. SHunga ko'ra, bunday formalar fe'lning grammatik funksional formalari hisoblanadi. Fe'lning grammatik funksional formalarini sof fe'l, harakat nomlari, sifatdosh va ravishdosh formalari tashkil etadi.

Fe'lning grammatik funksional formalarida, bir tomondan, fe'lga xos belgilar mavjud bo'lsa, ikkinchi tomondan, morfologik xususiyatlari va sintaktik funksiyalari bo'yicha bu formalar boshqa so'z turkumlariga ham yaqin turadi. Bu jihatdan sof fe'llar faqat fe'llarga, harakat nomlari otga, sifatdosh formalari sifatga, ravishdosh formalari ravishga yaqin turadi.

Harakat nomi formalari. Ular ish-harakat va holatning atamasidir. Eski o'zbek tilida harakat nomining quyidagi formalari amalda bo'lgan:

-maq/-mæk affiksli forma. Bu forma harakat nomining asosiy ko'rsatkichi sifatida faol iste'molda bo'lgan.

Jo'nalish kelishigining –a,-ə affiksi qo'shilganda, -maq/-mæk affiksining oxiridagi [q], [k] undoshlari ikki unli o'rtasida jaranglilashib, [g'], {g} undoshlariga o'tadi: *Qachmag'a yuz evyrdi (QR), baqmag'a imkan yoq (MN)*.

Egalik affiksi qo'shilganda ham –maq/-mæk affiksi tarkibidagi jarangsiz [q], [k] undoshlari jarangli (g'), [g] undoshlariga o'tishi mumkin: *Bu yazuqdan qutulmag'ym muhal esə,... (SS). Bir nafas s a b r e t m ə g i yoq (SS)*.

-maq/-mæk affiksli harakat nomining bo'lishsizlik ma'nosi ikki xil yo'l bilan ifodalangan:

a) *-ma/-mæ* affiksli bo'lishsiz formadagi fe'lga *-maq/-mæk* qo'shilishi bilan: *Til an m æ m æ k k æ davlatından mahrum dururlar (SS)*.

b) sifatdoshning *-mas/-mæs* affiksli bo'lishsiz formasiga *-lɨq/-lik* affiksi qo'shilishi bilan (*-mas+lɨq//maz + lɨq*): *Menim s ə z i m e s h i t m ə z l i k u c h u n (TF)*. *Og'lan bilməslikindin qılur (QR)*.

Harakat nomining *-maq/-mæk* affiksli formasi ot turkumidagi so'zlar kabi egalik va ko'plik qo'shimchalarini qabul qiladi, kelishiklar bilan turlanadi, ko'makchilar bilan qo'llanadi:

1. *-maq/-mæk* affiksli harakat nomi egalik affikslari bilan qo'llanganda, fe'l negizidan anglashilgan ish-harakatning qaysi shaxsga qarashli ekanligi ko'rsatiladi: *Menim qurtulmag'ım anda turur (TF)*. *Sen ə s r ы k k e l m ə k i ı m u n d a x a t a u l (XSH)*.

2. *-maq/-mæk* affiksli harakat nomiga qo'shilgan *-lar/-lær* affiksi odatdagi ko'plik ma'nosini emas, balki fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning sub'ekt bilan moslashuvi uchun xizmat qiladi: *Yusufnı өл t ы r m ə k l ə r i i k k i d i n h a l i e r m ə s e r d i (QR)*. *Netək kim yig'lamaqlarını eshittim,...(NF)*.

3. Ot o'rnida qo'llangan bosh kelishikdagi *-maq/-mæk* affiksli harakat nomi asosan ega, ba'zan kesim yoki aniqlovchi vazifasida keladi.

Egasi *-maq/-mæk* affiksli harakat nomi bilan ifodalangan gaplarning kesimi asosan ot yoki ot turkumidagi so'zlar bilan ifodalanadi: *Ibrahimg'a qonuq t i l ə m ə k f a r i z a e r d i (QR)*. *Fi y b a t q ыл m a q u l u q y a z u q l a r d ы n t u r u r (NF)*.

-maq/-mek affiksli harakat nomi kelishik affikslari bilan qo'llanganda har bir kelishik formasining xarakteriga muvofiq ravishda turli sintaktik vazifalarni bajaradi: *Azınlar aybını k Ө r m ə k n i q o y g ' ыл (XSH)*. *Ilm Ө g r ə n m ə k k ə k e l d i m (QR)*. *Andın yaranları qattıq s Ө z l ə m ə k d i n y ыл g ' d ы l a r (TF)*.

-sh(-ısh/-ish, -ush/-yush) affiksli forma eski o'zbek tilida kam iste'molda bo'lib, ayrim yodgorliklarda uchraydi: *Yygırışdə zabunraqdur (Boburnoma)*. *...bularını ы l ы sh ы v a b e r i sh i (Boburnoma)*.

-v/-uv/-yv affikli forma kam qo'llangan: *Ondın ikki kishi boldı saqlav (SHN)*.

Sifatdosh formalari. Turkiy tillarda sifatdosh predmetning belgisi bo'lgan ish-harakat va holatni hamda bevosita ish-harakat va holatni anglatadi. Sifatdosh formalarida belgi-harakat ma'nosi bilan birga, grammatik zamon ma'nosi ham mavjud bo'ladi. Bu hol sifatdosh formalarining harakat nomi formalaridan farqlovchi asosiy belgisini tashkil etadi. Sifatdosh formalarini zamon nuqtai nazardan quyidagi ikki asosiy gruppaga ajratish mumkin: 1) o'tgan zamoni ifodalovchi sifatdosh formalari. Bu gruppaga *-mısh/-mish, -duq/-dyk//tuq/-tyk, -g'an/-gæn//qan/-kæn, -an/-æn* affikslari bilan hosil bo'luvchi formalar kiradi; 2) hozirgi - kelasi zamoni ifodalovchi sifatdosh formalari. Bu gruppani *-r(-ar/-ær, -yp/-yr, -ıp/-up, -yyp/-yyr), -maz/-mæz//mas/-mæs, -g'u/-gü-qu/-kü, -g'uchi/-güchi//quchı/-küchi, -dachı/-dæchi//tachı/-tächi, -g'lı/-gli, -acı/-äsi* va boshqa affikslar bilan hosil bo'luvchi formalar tashkil etadi.

O'tgan zamon sifatdoshlari. -g'an/-gən (-qan/-kən) affiksli sifatdosh eski o'zbek tilining barcha davrlari uchun xarakterli bo'lgan va faol qo'llangan.

Qo'llanishi, ma'no va funksiyalari:

1. Atributiv pozitsiyada qo'llanib, aniqlovchini ifodalaydi. Aniqlovchi vazifasida kelgan -g'an/-gən affiksli sifatdosh atributiv o'ram tashkil etadi va ular gap transformatsiyasida bo'lishi mumkin:

a) ega+kesimdan iborat o'ramlarda -g'an/-gən affiksli sifatdosh predikativ birikmani tashkil etadi: *CHerik tushkən yergə keldilər (QR). Jumlamıız rāzimiz bu ikki ulug'ım ız səzləgən səzgə (NF).*

b) so'z birikmasi qolipida bo'ladi: *Rast səzləgən xatunlar burch qılısalar,... (TF). Vafa qılıg'an kishilər gə vafa qıl (MN);*

2. -g'an/-gən affiksli sifatdosh otlashadi va ot bajaradigan sintaktik funksiyalarda qo'llanadi: *Bu yaratılğ'an sizlərdə bolsa,... (QR). Meni yamanlag'an halak boldı (NF). Seni kərgən özindən yat bolur (MN).*

Otlashgan -g'an/-gən affiksli sifatdosh otga xos grammatik belgilarga ega bo'ladi va shunga muvofiq har xil sintaktik funksiyalarni bajaradi:

a) -lar/-lər ko'plik affiksini oladi: *Аның birlə bolğ'anlar... butğ'a tabınıurlardı (TF). Qamug' tug'g'anlar öldi (QR). Yana ermən te gənlər zār bolğ'ay (XSH).*

b) egalik affiksini oladi: *Men tamām ālym boldum, hech bilməgənim qalmadı (NF). Bu sizniñ keltürgəniñiz bizgə yaramas (QR);*

v) kelishik affikslarini oladi: *Ul sorg'anyñny ketərgil (NF). Yıqılğ'anlarga andyn dastgirlik yetkəy (Navoiy MQ).*

3. -g'an/-gən affiksli sifatdosh *uchun, soң (soңra), birlə, kəbi, bery* kabi ko'makchilar bilan qo'llanadi: *Suv tartqan uc h u n i jrasym berəyin (QR). Bu bir qorg'anıy alg'an bilə ne ish achılğ'ay (BN).*

4. -g'an/-gən affiksli sifatdosh -tek qo'shmchasini qabul qiladi: *Tiləb SHavur ayıtğ'an-tek nishanyn //sorar shahzadanyñ turg'an makānn (XSH). Mug'anıy musiqiy ag'az qıldı//atası torbasında ıyg'lag'an-tek (SS).*

-mysh/-mish affiksli sifatdosh eski o'zbek tilining barcha davrlarida faol qo'llangan bo'lib, uning grammatik ma'no va funksiyalarining taraqqiyot davrlari ikki bosqichga bo'linadi: birinchi bosqich XV asrdan oldingi davrlarni, ikkinchi bosqich XV asr va undan keyingi davrlarni o'z ichiga oladi.

1. O'zbek tilining oldingi davrlarida -mysh/-mish affiksli sifatdosh formasining qadimgi grammatik ma'nolari va funksiyalari saqlangan, ya'ni:

a) predmetning harakat belgisini ko'rsatib, aniqlovchi vazifasida keladi: *Kelmish yollarına yandıлар (Taf.). Bu qilmış ish birlə biz zalimlardan bolur-miz (QR);*

b) egalik affikslarini qabul qiladi: *Agar bu aymışhyñ səz rast ersə,..(Taf.).*

v) kelishik affikslari bilan qo'llanib, gapning ikkinchi darajali bo'laklarini ifodalaydi: *Eshitkil bu g'azalda ishləridin// Muhammad xoja beg aymışlarıdyñ (MN). SHam'un bulardan qachmıshda suvsamış erdi (QR).*

2. O'zbek tilining XV asr va undan keyingi taraqqiyot davrlarida -mysh/-mish affiksli sifatdoshning grammatik ma'nolari va funksiyalari chegaralangan bo'lib, uning asosan o'tgan zamon fe'li sifatida qo'llanishi davom etgan.

O'tgan zamon sifatdoshini yasovchi *-duq/-dyk* affiksi qadimgi yodgorliklar tilida *-tuq/-tyk* ko'rinishida ham qo'llangan. Grammatik ma'nolari va funksiyalarijihatidan *-mysh/-mish* affiksli sifatdoshga o'xshaydi: *Makka achylduq kun boldy (Taf.)*. *Yusufg'a uyig'laduqum kezymni aqardy (QR)*

Hozirgi - kelasi zamon sifatdosh formalari.

-r affiksli forma. Bu affiks *-r*, *-ap/-əp*, *-ur/-yur*, *-yp/-yur*, *-yyp/-yyp* variantlarda qo'llangan bo'lib, bulardan qaysi birining ishlatilishi shu affiksni qabul qiluvchi fe'l negizining xarakteriga, uning qanday tovush bilan tugagan bo'lishiga bog'liq.

Undosh bilan tugagan bir bo'g'inli fe'llarning bir gruppasiga *-ar/-əp*, boshqalariga *-ur/-yur* variantlari (*qach+ar*, *ket+əp*, *bar+ur*, *bil+yur*), undosh bilan tugagan ikki va undan ortiq bo'g'inli fe'llarga *-yp/-yur* variantlari qo'shiladi (*qaytar+ur*, *eshit+yur*, *urush+ur*, *kelyur+yur*, *qaytarыл+ur*, *kərsətil+yur* kabi). Ba'zi manbalarda undosh bilan tugagan ayrim fe'llarga *-yp/-yur* formasida qo'shilishi ham uchraydi.

Unli bilan tugagan fe'llarga *-r* yoki *-yur/-yur* variantlari qo'shiladi (*bashla+r* yoki *bashla +yur*, *ishlə+r* yoki *ishlə+yur*).

YOzma yodgorliklardan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlarida unli bilan tugagan fe'llarga *-yur/-yur* variantlari qo'shilishi xarakterli bo'lgan. Masalan, O'rxun-Enisey va qadimgi uyg'ur tili yodgorliklarida bunday fe'llarga asosan *-yyp/-yyp* variantlari qo'shilgan, XI- XII asrlarga oid QB, HH va boshqa manbalarda ham ko'pincha shu variantlari qo'shilgan. Unli bilan tugagan fe'llarga *-r* yoki *-yur/-yur* qo'shilishi haqida Mahmud Koshg'ariy ham ma'lumot bergan. Uning ko'rsatishicha, bunday fe'llarga *-r* o'rnida *-yyp/-yyp* qo'shilishi XI asrda arg'ular tili uchun xos bo'lgan.

-r affiksli sifatdoshning bo'lishsiz formasi *-maz/-məz//mas/-məs* affiksi yordamida hosil bo'ladi. Bu affiksning jarangli *-maz/-məz* variantlari o'g'uz gruppasidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, qipchoq va qarluq gruppasidagi turkiy tillarda asosan jarangsiz *-mas[-məs* variantlari qo'llanadi. O'rxun-Enisey va qadimgi uyg'ur tili yodgorliklarida ham faqat jarangli *maz/-məz* variantlari qo'llangan bo'lib, QBda *-maz[-məz* va *-mas/-məs* variantlari parallel iste'molda bo'lgan.

-r affiksli sifatdoshning qo'llanishi, ma'no va funk-siyalari:

a) aniqlanmish vazifasida kelgan so'z *-r* affiksli sifatdosh ifodalagan ish-harakatning sub'ekti bo'ladi: *Bu a q a r aryg' kim, seņə berdim...* (TF). *Kəṛə bilməz kishi bag'ryn tiliņiz (XSH)*. *Kəñul bermə kəñul berməs kishigə (SS)*;

b) *-r* affiksli sifatdosh anglatgan ish-harakatning sub'ekti aniqlanmishdagi egalik affiksi orqali ifodalanadi: *Tug'rur ag'p ы g'ы kirdi ersə, Maryam qah tutdy (TF)*. *Kəni səzl ə y y r kəñlyñ bar ersə, ayg'ыл (QR)*.

2. *-r* affiksli sifatdosh ot o'rnida qo'llanganda otga xos grammatik belgilarga ega bo'ladi va shunga muvofiq har xil sintaktik funksiyalarni bajaradi:

a) egalik affikslari bilan qo'llanadi: *Lek mumkin durur dava qylurum//sa'y etib hajatyñ rava qylurum (Navoiy SS)*. *Jahanda sendin əzgə yoq ti l ə rim (XSH)*;

b) kelishik affikslari bilan qo'llanadi: *Seniñ ishqıñda sayrarg'a Xarazmiy...* (MN). *Bizniñ kelyrimizni eshitib, qachıyb bu aytylg'an uch yurtg'a bardıylar* (SH.tar.).

3. -r affiksli sifatdosh ko'makchilar bilan qo'llanadi: *Olturur uchun qabıyl yer erdi* (BN). *Ölmäsdin burun achıyb közümni..* (Navoiy FSH).

-g'u/-gü (-qu/-kū) affiksli sifatdosh. Qo'llanishi, ma'no va funksiyalari:

1. Atributiv pozitsiyada qo'llanib, aniqlovchini ifodalaydi, Bunda -g'u/-gü affiksli sifatdosh atributiv oborotni tashkil etadi va bunday oborotlarda sifatdosh formasidagi fe'ldak anglashilgan ish-harakatning sub'ekti ikki xil yo'l bilan ifodalanadi:

a) aniqlanmish vazifasida kelgan so'z -gu/-gü affiksli sifatdosh ifodalagan ish-harakatning sub'ekti bo'ladi: *Menim ilkimdin k e l m ə g ü ish bilgyrdi* (TF). *Tuzub yettilər av a v l a g' u yergə* (XSH);

b) -g'u/-gü affiksli sifatdosh anglatgan ish-harakatning sub'ekti aniqlanmishdagi egalik affiksi orqali ifodalanadi: *S ə z l ə g ü k ü c h ü m yoq* (QR). *Seniñ y e g ü ashıñ seni Xizr yalavach tabaru bashlag'ay* (TF).

2. -g'u/-gü affiksli sifatdosh ot o'rnida qo'llanganda otga xos grammatik belgilarga ega bo'ladi va shunga muvofiq har xil sintaktik funksiyalarni bajaradi: *Qayda barg'usınyı bilməgəylər* (TF). *Na qylg'usyı bilməs boldı* (NF).

-g'uchi/-güchi (-quchi/-küchi) affiksli forma -g'u/-gü affiksli sifatdoshga shaxs otini yasovchi -chi/-chi affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'ladi. SHuning uchun ham bu formada fe'llik xususiyati kuchsizlanib, ot turkumiga yaqin turadi: *K u c h qylg'uchi zālim erdi* (TF). *QQuyashnyı esiz közni Qaytarg'uchi qudrati bar* (QR). *Oshul tag' qazg'uchi Farhādnyı көrsyn* (XSH);

-dachy/-dəchi (-tachy/-tächi) affiksi bilan yasalgan sifatdosh ham qadimgi yodgorliklar tilida faol qo'llangan bo'lib, o'zbek tilida XV asrga qadar qo'llanib kelgan: *Men seniñ toryttachiñ, yarattachıñ-men* (Taf.). *Biz yerni kökni toryttächi täñrigə tabynur-miz* (Taf.).

-g'ly/-gli affiksli sifatdosh ham eski o'zbek tilining ilk davrlarida keng qo'llangan bo'lib, ma'no va funksiyalari bo'yicha -dachy/-dechi affiksli sifatdoshlarga o'xshaydi: *Kimərsə maña rahm qylmag'ly yoq* (QR). *Tushində kərđi kim, k e l i g l i keldi* (NF).

-adurg'an/-ädürgän affiksli sifatdosh. Bunday sifatdoshlar XV asrdan keyin qo'llangan: *Meni shaydā qyladurg'an bu көңüldyr, bu көңül, xār-u rasvā qyladurg'an bu көңüldyr, bu көңül* (Lutfiy). *Kābuldyn күch kelädürgän jyhатыдын sultāng'a qoshula almaydurlar* (Boburnoma).

Ravishdosh formalari. Eski o'zbek tilida quyidagi affikslar bilan ravishdosh hosil qilingan:

-b(-ıyb/-ıb, -ub/-yub) affiksli ravishdosh. Qo'llanishi, ma'no va funksiyalari quyidagicha:

1. SHaxsli fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatib, ravish holini ifodalaydi. Bunda ravishdosh ifodalagan ish-harakat bilan shaxsli fe'l ifodalagan ish-harakat o'rtasidagi vaqt munosabati quyidagicha ikki xil bo'ladi:

a) ravishdosh ifodalagan ish-harakat shaxsli fe'l ifodalagan ish-harakatdan oldin bajariladi. Bunday hollarda ravish-dosh asosan harakat ma'nosini

ifodalovchi fe'llardan iborat bo'ladi: *Buyurdylar kim, hujrasyn buzub, tufrāg'yn xānaqāhdyn tashqaru tashlasunlar (Navoiy MN). Buxārādyñ qavun keltyryb, bir majlisda kestyrdym (BN).*

b) ravishdosh ifodalagan ish-harakat shaxsli fe'l ifodala-gan ish-harakat bilan bir vaqtda bajariladi. Bunda har ikkala ish-harakat ham odatda takrorlanuvchi, davomli bo'ladi: *CHыqtылар qorg'аныг'a charqyillashыb (SHN). Qayda kersam na'l naqshыны epar-men yuz sýryb (Furqat).*

2. SHaxsli fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatib, payt holini ifodalaydi yoki payt ergash gap-ning kesimi vazifasida keladi: *Yahuda bir sözni eshitib uru qobdi (QR). Axsham n a m a z ы qыlib evingə kirdi (NF).*

3. SHaxsli fe'ldan anglashilgan ish-harakatning yuzaga keli-shidagi sababni ko'rsatib, sabab holini ifodalaydi yoki sabab ergash gapning kesimi vazifasida keladi: *Andyñ qorqyb bashым aqardy (QR). Agar aysam bashымдыñ kechmishin men/ta n ы r k a b barmag'yn tishləgəy-sen (XSH).*

4. -b affiksli ravishdosh ifodalagan ish-harakat keyingi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning aksini ko'rsatadi, ya'ni ravishdosh ifodalagan ish-harakat bilan keyingi fe'ldan ang-lashilgan ish-harakat bajarilishi nuqtai nazardan biri ikkinchisiga zid bo'ladi. SHuning uchun bunday hollarda keyingi fe'l ko'pincha bo'lishsiz formada qo'llanadi: *Siz kelib, ani keltyrməsəñiz,sizgə daqы bug'day berməz-men (QR). Bu bug'day k ə r g ə z i b , arpa satar ul (XSH).*

5. Ravishdoshning -b affiksli formasi bog'lovchilik vazifa-sini ham bajaradi, ya'ni gapda uyushib kelgan fe'llarning ol-dingisi (yoki oldingilari) shu ravishdosh formasida kelib, uyushiq bo'laklar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatadi: *Bu yalg'anchilar meni tutub , ag'zымг'a qan surtub, seңə kelturdilər (QR). Аны taxt uzə kechiri b , bashына taj qoyub, mamlakatni aңa taslim qылыңыз (SS).*

-a/-ə(-y) affiksi bilan yasalgan ravishdosh quyidagi xususiyatlarga ega:

1. YAkka holda qo'llanadi. Bunda shaxsli fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini bildiradi: *Bir kun Ismail avqa barmыsh erdi, Ibrāhimны kərə keldi (QR). Yüzüñdin emdi aңa ashna tiləy keldim (Lutfiy).*

2. Qo'shma fe'lning komponenti bo'lib keladi: *Yol bashында tura qaldы Mirza (SHN). Ittifaq qыла алмай, parishān barыb...(BN).*

3. Ko'pincha takror qo'llanadi. Bunda ham shaxsli fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holati ko'rsatiladi: *Fыrāq oтына yana-yana keldim (Lutfiy). Tamshыy-tamshыy аны qылай nəsh (Navoiy ML)*

-u/-y(unlidan keyin -yu/-yy) affiksi bilan yasalgan ravishdosh qadimgi yodgorliklarda keng qo'llangan bo'lib, eski o'zbek tilida XV asrga qadar ancha aktiv iste'molda bo'lgan, ma'nosi, funksiyasi bo'yicha -a/-ə(-y) affiksli ravishdoshga yaqin turadi.

Misollar: *Kəz yashы yыg'layu, tushəyin der ayaqыna (Sakkokiy). Aңa qarshu turu bilmədi (QR). Qarыndashлары аны avg'a alu bardылар (QR). Kishilər Musa yalavachqa kəly bashladылар (TF).*

Ravishdosh yasovchi -ban/-bən (undoshdan keyin: -ıban/-ibən//-uban/-ubən) affiksi -b (-ıb/-ib//-ub/-yb) affiksiga -an/-ən qo'shilishi bilan hosil bo'lgan.Eski o'zbek tilida she'riy asarlarda ishlatilgan bo'lib, funksiyasi ham chegaralangan. Bu ravishdosh shakli shaxsli fe'l ifodalagan ish-harakatning

bajarilish holatini, sababini ko'rsatadi. Misollar: *СНықты ул тыңча кishi атланыбан// ish qylurg'a barısy qatlanıban (SHN). Quchuban uyg'ladym atam ayag'ym (Furqat). Ul anda qoldısa aziz qadashym//ham birgə kelıbən bolub yoldashym (XSH).*

-g'alı/-g'ali//qalı/-k'ali affiksi bilan yasalgan ravishdosh ham turkiy tillarda qadimdan keng qo'llanib kelgan bo'lib, eski o'zbek tilida ham aktiv iste'molda bo'lgan. Hozirgi o'zbek tilida bu affiks -g'ani(-qani/-kani) ko'rinishida ishlatiladi.

Bu ravishdosh shaxsli fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni bildiradi. Misollar: *Ul hanaqahg'a oynag'alı kirdilər (Nav. MN). Malik anlarnı ɵldyrg'ali qasd qıldı (Taf.). Yusufnı kɵrg'ali zındang'a kelyr erdilər (QR).*

-g'ach/-g'ach/-qach/-k'ach bilan yasalgan ravishdosh qadimgi yodnomalarda uchramaydi. Eski o'zbek tilida, asosan, XV asrlardan boshlab kuzatiladi.

Bu ravishdosh payt ma'nosini bildiradi, ya'ni bu ravishdosh ifodalagan ish-harakat tugashi bilan shaxsli fe'l ifodalagan ish-harakat boshlanadi. Misollar: *Yana sham olg'ach, oldıylar barı mast (Nav. SS). Achılg'ach kelıb ertəsi hıjrası//qylur jan-u janjal har ertəsi (Muq.).*

-g'uncha/-g'unchə//quncha/-k'unchə affiksi bilan yasalgan ravishdosh eski o'zbek tilida ancha keng iste'molda bo'lib, qadimgi yodgorliklarda kam qo'llangan.

Bu ravishdosh ham payt ma'nosini bildiradi, ya'ni ravishdosh ifodalagan ish-harakat boshlangunga qadar shaxsli fe'l ifodalagan ish-harakat yuzaga chiqqan bo'ladi yoki davom etgan bo'ladi. Misollar: *Xan yetk'unchə anı quladıylar (SHN). Lutfiy miskindin ɵlg'unchə dua bolsun seħə (Lutf.).*

Savol va topshiriqlar.

1. Eski o'zbek tilida harakat nomi qanday qo'shimchalar bilan hosil qilingan?
2. Sifatdosh shakli hosil qiluvchi qo'shimchalarni sanang.
3. Ravishdoshning hozirgi o'zbek tilida qo'llanmaydigan qanday shakllari mavjud.

Tayanch tushunchalar:

Fe'lning funksional formalari – fe'lning nutqda qo'llanish shakli.

Harakat nomi – ish-harakatning atamasi bo'lib, otga xos so'z o'zgarish xususiyatiga ega bo'lgan va gapda ot bajargan vazifalarni bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli.

Sifatdosh – predmetning belgisi bo'lgan harakatni, ba'zan ish-harakatni to'g'ridan-to'g'ri anglatadigan fe'l shakli.

Ravishdosh – harakatni ikkinchi bir ish-harakat belgisi sifatida anglatadigan, gapda hol va ergash gap kesimi bo'lib kelishga moslashgan fe'l shakli.

Sof fe'l – buyruq-istak, shart va ba'zan aniqlik mayllari hamda ularning zamonlari ma'nolarini ifodalab, har doim tuslanish tizimi elementi (unsuri) sifatida yo'llanadigan, gapda faqat kesim vazifasida kelishiga mos fe'l shakli.

Eski o'zbek tilida mayl va zamon formalari

Reja:

1. *Mayl va zamon formalari haqida tushuncha.*
2. *Eski o'zbek tilidagi tuslovchi affikslar.*
3. *Buyruq-istak mayli formalari.*
4. *SHart-istak mayli formalari.*

O'zbek tilida, shu jumladan, turkiy tillardagi mayl va zamon formalari, mayl va zamon formalari munosabati munozarali masalalardan hisoblanadi. Turkiy tillardagi mayl va zamon formalari uchun maxsus affikslarning yo'qligi bunday munozaraga sabab bo'lmoqda.

Ma'lumki, mayl ish-harakatning voqe'likka munosabatini ifodalab, fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilish xususiyatini, imkoniyatini, ya'ni, real voqelikka, sharoitga bog'langanligini bildiradi. Masalan, *bordi* fe'li ish-harakatning real bajarilganligini, *ishla* fe'li ish-harakatning bajarilish haqidagi buyruqni ifodalaydi.

Grammatik zamon esa ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytga munosabatini ifodalaydi. Demak, mayl kategoriyasi zamon kategoriyasiga nisbatan kengdir. Lekin hamma mayl formalari ham grammatik zamon ma'nosi bir xilda mavjud bo'la bormaydi. Masalan, aniqlik maylida har uchala zamon, buyruq-istak va shart maylida esa faqat kelasi zamon formalari mavjud bo'ladi.

O'zbek tilidagi mayl va zamon formalari haqida tuslanish tushunchasiz fikr yuritib bo'lmaydi. SHu munosabat bilan tuslanish tarixi va uning xususiyatiga to'xtalamiz.

Eski o'zbek tilida mayl formalari quyidagi uch turkumga bo'linadi: *buyruq-istak, shart-istak, aniqlik*.

Turkiy tillarda fe'l tuslanishi tarixan sifatdosh (keyinchalik ravishdosh) formalari asosida, ya'ni mayl va zamon formalari sifatdosh formalari asosida shakllangan (buyruq-istak mayli bundan mustasno). Keyinchalik bunday formalar tarkibidagi sifatdosh affikslarining ayrimlari sezilmas darajaga kelib qolgan. Masalan, *-duq/-dyk// -tuq/-tyk* sifatdosh affikslari *-di/-dɨ// -ti/-tɨ* affiksiga aylangan, ayrimlari esa hozirgi o'zbek tilida juda kammahsul affiksga aylangan.

Eski o'zbek tilida tuslovchi affikslarning uch tipi qo'llanishda bo'lgan. Bular quyidagilar:

1. I tip tuslovchilar yoki to'la tuslovchilar:

	Birlik	Ko'plik
I shaxs	-men	-biz, -miz
II shaxs	-sen	-siz
III shaxs	-	-

2. II tip tuslovchilar yoki qisqargan tuslovchilar:

I shaxs	-m		-q/-k
II shaxs	-H	-HЫZ/-HIZ/-HUZ/-HYZ/	
III shaxs	(-сы/-si)	-	-

3. III tip tuslovchilar fe'lning buyruq-istak maylida qo'llanadi.

To'la tuslovchilar sifatdosh va ravishdosh formalariga hamda *-g'ay/-gəy//qay/-kəy, -maqda/-məkdə* affiksli formalariga qo'shiladi. Qisqargan tuslovchilar *-di/-dɨ//ti/-tɨ* affiksli affiksli, shart formadagi fe'llarga va *-g'u/-gʷ//qu/-kʷ* affiksli formalarga qo'shiladi.

SHuni aytish lozimki, to'la tuslovchilar qadimgi turkiy yodgorliklarda *-di/-dɨ//ti/-tɨ* affiksli formadan keyin ham qo'llangan. Masalan, *basdɨmɨz, buzdɨmɨz* (KT). Bu holat eski o'zbek tilining dastlabki yodgorliklarida ham qo'llangan: *Eshittimiz taqɨ bildimiz tedilə* (QR).

SHaxs-son affixlari tarixan kishilik olmoshlarining rivojlanishidan paydo bo'lgan. Buni M.Koshg'ariyning ma'lumotidan ham bilsa bo'ladi. XI asrda o'g'uzlar, qipchoqlarning ayrimlari o'tgan zamon ma'nosini ifodalash uchun *-duq/-dyk/-tuq/-tyk* affiksini ishlatib, ular oldidan kishilik olmoshlarini qo'llash ularning qaysi shaxsda ekanligini bildirgan: *Men ya qurduq* (*men yoy qurdum*), *biz ya qurduq, ol keldyk* (*u keldi*), *olar evgə kirdyk* (*ular uyga kirdilar*).

Keyinchalik kishilik olmoshlari fe'ldan keyin ham keltiriladigan bo'lgan: *men barduq men* (*men bordim*), *sen barduq sen* (*sen bording*) kabi. Bunda shaxs-son ma'nosini ifodalash uchun kishilik olmoshlarini ikki marta keltirishga zarurat bo'lmay qolgan. SHuning uchun fe'l oldidan kelgan kishilik olmoshlari ko'pincha tushirib qoldiriladigan bo'lib, keyingisi saqlangan va shaxs-son ko'rsatkichi sifatida tasavvur qilingan.

Buyruq-istak mayli formalari. Buyruq-istak mayli formalarida ham buyruq, ham istak ma'nolari mavjud, ya'ni, I shaxs formalarida istak, II shaxs formalarida buyruq, III shaxs formalarida esa ham istak, ham buyruq ma'nolari mavjud.

Eski o'zbek tilida buyruq-istak mayli ko'p formali bo'lib, ular quyidagicha hosil bo'ladi:

I shaxs birlik formalari:

-(a)uyɨn/-(ə)yin. Bu forma barcha davrlarda keng qo'llangan: *Kyçhym yetmishchə kəp xidmat qɨlayɨn* (MN). *Kimgə izhār əyləyin* (Munis).

-(a)y/-(ə)y. XIV asrdan keyingi yodgorliklarda qo'llanadi: *Gyl keldi yuzɨ davrɨdakim, husn satay deb* (Lutfiy). *Men qashɨñ mehrābyna əltəy duādyɨn iydlyq* (Atoiy).

-g'ayɨn/-gəyin//g'ayym/-gəyim. XV asrdan oldingi yodgorliklarda uchraydi: *Kimgə degəyim nechyk qɨlayym, bilmən, men buyla uyraqda, ul yaqynraq jāndɨn* (Sayfi Saroiy). *Karam qɨlyb, qulaq tutsaɨ, javab ayg'ayym* (Sayfi Saroiy).

-(a)uyym/-(ə)yim. XV asrdan oldingi davrlarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda esa ayrim yodgorliklarda ba'zan uchrab qoladi: *Men qarɨndashlarɨm birlə keçəshəyim* (QR). *Seniñ ychyn shaharda bir yaxshy imārat qɨlayym* (Sayfi Saroiy).

YUqoridagilardan tashqari, «Qissasi Rabg'uziy», «Tafsir», «Xisrav va SHirin» asarlarida –g'am/-g'am affiksi ham I shaxs buyruq-istak mayli formasini hosil qilgan: *Fazl qylg'am va aña artuq bergam (Tafsir). Birini qurban qylg'am (QR).*

I shaxs ko'plik formalari. Buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi quyidagi affikslar bilan hosil qilingan:

-g'alym/g'alim, -g'g'alym/-g'g'alim, -(y)alym/-(y)alim. Bu affikslar XV asrdan oldingi davr yodnomalarida uchraydi: *Ey rabb, bizgə farman bergil, kəkkə ag'g'alym (Tafsir). Siz on qoy keltiryñ, bishiryñ, etini yegəliñ (QR). Halymyz ezgy bolmaz, netək qylalym (QR).*

Bu affiks ba'zan lab unlisi bilan –alum/-əlym formasida ham keladi: *Bu er ulug' səz səzləyü turur, ketəlym tedilər (QR).*

-g'alby/-g'əli. XVI-XVII asr yodnomalarida uchraydi: *Hech yamanlyq aña yavutmag'alby// seni telmurtub anby tutmag'alby (SHN). Biz seni tutub berməgəli tedilər (SH.tar.).*

-(a)lyñ/(ə)liñ. XVIII asrgacha bo'lgan yodnomalarda uchraydi: *Asbab quruñlar, Eran shahryna baralyñ (Tafsir). Ne bolsa bolsun, ush bashdyñ kechəliñ//Bu surat razıdyñ parda achalyñ (XSH).*

-(a)ly/(ə)li affiksli forma XV-XVII asrlar uchun xarakterli bo'lib, bu davrda buyruq-istak mayli I shaxs ko'plik ma'nosini ifodalashning asosiy formasi sifatida yodgorliklarda keng qo'llangan: *Emdi səznıñ aslyg'a shuru' qylalby (Navoiy MQ). Andijang'a chekəli bizlər lashkar//tyzəli ul sarby āhāñy safar (SHN).*

-(a)lyq/(ə)lik. XIV asrdan boshlab qo'llanadi: *Xasmlıq qylsa, qylalbyq fanı (SHN). Özimizni ahvalymyzny ałaybyq (SH.turk).*

-(a)ulyq/(ə)ulik. XIX asrdan boshlab keng qo'llana boshlagan: *Berəylik ikkimiz ham aña ləshkər/ bolub jəñ əyləsün sardāri əskər (Furqat). Ey yaxshylar, keləylik, bir jayg'a yyg'ylbyshaylyq, oynaylyq, kyləylik, āmān bolaylyq (Muqimiy).*

II shaxs birlik formalari. Buyruq-istak maylining II shaxs birlik ma'nosi eski o'zbek tilida asosan –g'yl/-gil//qyl/-kil affiksi bilan yasalgan forma orqali ifodalangan: *Eshitkil emdi ham bir xush hikayat (MN). Barby ul xanny salamat tutqyl (MN).*

Buyruq-istak maylining II shaxs birlik formasi eski o'zbek tilida –g'in/-gin//qyn/-kin affiksi bilan ham yasalgan. Bu affiks –g'yl/-gil//qyl/-kil affiksining fonetik varianti bo'lib, nisbatan keyingi davrlarda paydo bo'lgan: *Kelgin ke, firaqyñ otyda qalması halym (Lutfiy). Men dedim kim, rast aytqyn (BN). Baqqyn, ekin pishər-tu aftar kərməy (Muqimiy).*

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tili va boshqa turkiy tillarda buyruq-istak maylining II shaxs birligi ko'pincha affikssiz qo'llanadi, ya'ni formal jihatdan fe'l negiziga to'g'ri keladi. Bu holat eski o'zbek tilida ham keng kuzatiladi: *Taqy yuz myñ altun keltyr (QR). Qaraqchby kəzləriñdin bir qyuya baq (Atoiy). Adl qulag'by-la eshit halymy (Muqimiy).*

She'riy asarlarda buyruq-istak mayli II shaxs birligi affikssiz qo'llanganda, ba'zan –u/-y unlisi orttiriladi. Bu hol Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro she'rlarida uchraydi: *Ey saba, avvāra kəñlym istəyü har yan baru// Vadi-yu tag'-u*

biyābānlarnı bir-bir axtaru. Axtarurda tapsaŋ ul kəŋlymki, majnun shivadur// har nechyk bolsa ədəm sahrāsı sarı bashqaru.

Misollardagi *baru, axtaru, bashqaru* fe'llari *borgin, axtargin, boshqargin* ma'nosini ifodalaydi.

Buyruq-istak maylining II shaxs ko'plik formalari.

Eski o'zbek tilida buyruq-istak maylining II shaxs ko'pligi uchun quyidagi formalar qo'llangan:

-*ŋ*(undoshdan keyin: *-ıŋ/-iŋ// -uŋ/-yŋ*). Eski o'zbek tilining barcha davrlarida keng qo'llangan: *Ey pari ruxsarlar, bizgə nigah əyləb otyŋ// bir nazar birlə gadanı padshah əyləb otyŋ* (Lutfiy). *Əzgə qylmaŋ bu degən səzyumni* (SHN).

-*ŋıız/-ŋiız*(undoshdan keyin: *-ıŋıız/-iŋiız// -uŋıız/-uŋiız// -uŋıuz/-yŋıuz*). Bu forma eski o'zbek tilida nisbatan kam qo'llangan: *Ahbab, yigitlikni g'animat tutuŋuz// əzni qarılıq mehnatıdın qorqutuŋuz* (Navoiy MQ). *Bu kishigə ul chaqlı nimərsə beriŋiz* (SH.tar.)

-*ŋlar/-nlər*(undoshdan keyin: *-ıŋlar/--iŋlər// -uŋlar/-yŋlər*) affiksi bilan yasalgan forma eski o'zbek tilida kam qo'llangan: *Anda barıyb, otav suqub keliŋlər* (SH.tar.). *Xizmatıymı yaxshı qqılıŋlar bilib* (Muqimiy).

-*ŋıızlar/-ŋiızlər* (undoshdan keyin: *-ıŋıızlar/-iŋiızlər*) affiksi bilan yasalgan forma ham eski o'zbek tilida kam qo'llangan: *Atayı haqın anda istəŋiızlər* (Atoiy). *Faryad qılıyb aytyb turur: meni ötkəziŋiızlər teb* (SH.tar.).

III shaxs formalari. Buyruq-istak maylining III shaxs birlik formasi eski o'zbek tilida *-sun/-syn* affiksi bilan hosil qilingan (*barsun, kelsyn*), ko'plik formasi esa birlik formasiga *-lar/-lər* affiksini qo'shish bilan hosil bo'ladi (*barsunlar, kelsynlər*). Bu affiksning *-sın/-sin* formasi o'tmishda o'g'uz va qipchoq gruppasidagi turkiy tillar uchun xarakterli bo'lib, o'zbek tilida asoan XIX asrdan boshlab uchraydi.

Alisher Navoiy asarlarida buyruq-istak maylining III shaxs birlik ma'nosi fe'l negiziga *-dik* qo'shilishi bilan ham ifodalangan. Bu affiks faqat yumshoq variantda bo'lib, singarmonizm qonuniga bo'ysunmaydi: *CHekibtyr sa'y etib bisyar-bisyar/ yudik bashtyn ayaq zinhār-zinhār. Yug'andın soŋ suyub ayvandın aldik/ haririn suvg'a yāxud otg'a saldik* (Farhod va SHirin).

Keltirilgan misollardagi *yudik, aldik, saldik* fe'llari *yuvsin, olsin, solsin* ma'nosini ifodalaydi.

SHart mayli. SHart mayli formasining yasalişida eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q.

SHart mayli affiksi eski o'zbek tilida *-sa/-sə* ko'rinishida qo'llangan: *barsa, kelsə* kabi. Bu affiks dastlab *-sar/-sər* formasida qo'llangan: *barsar, kelsər* kabi.

SHart mayli formasiga shaxs-son qo'shimchalarining qo'shilishi quyidagicha bo'lgan:

1. SHart mayli affiksi *-sar/-sər* formasida qo'llanganda, shaxs-son affikslarining faqat to'la variantlari qo'shilgan: *barsar-men, kelsər-sen, barsar-biz* kabi.

2. *-sa/sə* formasida qo'llanganda, shaxs-son affikslarining qisqargan variantlari qo'shilgan: *barsam, kelsəm, barsalar* kabi.

XI-XIV asrlarda esa to'la variantlari ham qo'shilgan: *barsa-men, kelsa-sen* kabi.

SHart fe'lining analitik formalari:

-sa/-sa erdi: Tapsam erdikim, nedur andym murad (Navoiy LT). Kashki Yusufni kormasa erdim (QR).

-di/-di// -ti/-ti ersa: Qoydum ersa bu mashaqqat janyima (Navoiy LT). Idris shagirdi birla muna tarindy ersa, biz ham tarynur-biz (QR).

-mysh/-mish ersa. Kel, mening bag'rymny ker, yuz para har bir dag'ya// kormish ersan bag'ara gar lalai sadbarg kam (Munis).

Savol va topshiriqlar

1. Mayl deb nimaga aytiladi?
2. Zamon tushunchasiga izoh bering.
3. Eski o'zbek tilidagi tuslovchilarning guruhlari va xususiyatlarini aytib bering.
4. Buyruq-istak maylida qaysi affikslar ishtiroketadi?
5. SHart mayli formalariga manbalardan misol keltiring.

Tayanch tushunchalar:

Mayl – ish-harakat (holat)ning real voqelikka munosabatini bildiradi.

Zamon – ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytga munosabatini bildiradi.

Tuslanish – fe'lining shaxs-son affikslari bilan o'zgarishi va paradigma hosil qilishi.

Buyruq-istak mayli – bir paradigma hosil qiluvchi va buyruq semasi etakchi bo'lgan fe'l mayli turi.

SHart mayli – bir paradigma hosil qiluvchi shart semali fe'l mayli turi.

Eski o'zbek tilida mayl va zamon formalari(davomi)

Reja:

1. *Aniqlik mayli. O'tgan zamon fe'llari.*
2. *Hozirgi va kelasi zamon fe'llari.*
3. *Fe'l nisbatlari.*

Aniqlik maylida har uchala grammatik zamon mavjud: o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon. Aniqlik maylidagi har bir zamon bir necha formani o'z ichiga oladi va bu formalar shu zamon chegarasida turli ma'no ottenkalarini ifodalashga xizmat qiladi.

O'tgan zamon fe'llari. O'tgan zamon fe'li tuzilishi jihatidan dastavval quyidagi ikki gruppaga bo'linadi: 1) o'tgan zamon fe'lining sodda (sintetik) formalari; 2) o'tgan zamon fe'lining analitik formalari. SHuni aytish lozimki, o'tgan zamon fe'llari *-di/-di/-ti/-ti* affiksli fe'l formalari va fe'ning sifatdosh, ravishdosh shakllariga tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi.

O'tgan zamon fe'li sodda (sintetik) formalari eski o'zbek tilida quyidagichahosil qilinadi:

-di/-di/-ti/-ti affikli forma. Bu forma eski o'zbek tilining barcha davrlarida keng qo'llangan va u ushbu affiksga qisqargan tuslovchilarni qo'shish bilan hosil qilinadi: *Elchi bu sozlarni barchasyn aytdi (SH.tar.). Vidālashyb murajiat marāsynty ada qylduq (Furqat).* Tuslanish paradigmasi: *bardym, bardyn, bardy// barduq, bardynyz, bardy(lar).*

-mysh/-mish affiksli forma ham turkiy tillarda qadimdan aktiv qo'llangan bo'lib, eski o'zbek tilida ham ancha keng iste'molda bo'lgan: *Aruqny ul tash yskyndə yolda unutmish-men (QR).* *Furqatyn dym bolmysham zār-u zaif (Lutfiy).*

-duq/-dyk affiksli forma. O'tgan zamon sifatdoshining *-duq/-dyk* affiksli formasi qadimgi yodgorliklar tilida keng iste'molda bo'lib, o'tgan zamon fe'li funksiyasida ham qo'llangan. Bu sifatdosh o'tgan zamon fe'li funksiyasida XIII-XIV asrlarga oid yodgorliklardan «Tafsir»da ham qo'llangan bo'lib, unga ko'pincha *turur* holat fe'li qo'shilib kelgan: *Munda aytur qyldym teb, valekin qylnaduq turur. Hech kōz andag' kōrmadyk tururlar, hech kōnyl anyn-dek sanmaduq bolur.*

-g'an/-gən// -qan/-kən affiksli o'tgan zamon sifatdoshining o'tgan zamon funksiyasida qo'llanishi asosan XIII-XIV asrlardan boshlab kuzatiladi: *Taqy haqiqatda men qorqutg'an-men (Tafsir).* *Aql-u jan alamyg'a ishq otyny salg'an-sen (Lutfiy).*

-b(-yb/-ib/-ub/-yb) affiksli ravishdosh asosida yasalgan o'tgan zamon fe'li. Bu fe'l shakli eski o'zbek tilida quyidagicha uch xil qolipda qo'llangan:

a) *baryb turur-men.* Bu forma asosan XV asrgacha qo'llangan bo'lib, ba'zan XV asrga oid yodgorliklarda ham uchraydi: *Ibrahim tevədin inmakkə ant ichib turur-men, tedi (QR).* *Qachan kōrsələr any kim, va'da qylyb tururlar (Tafsir);*

b) *barybtur-men/barybdur-men.* Uning qo'llanishi XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab kuzatiladi: *Bolubtur-men bu kun beganalar-dek (Atoiy).* *Uchg'alı par chыqarыbtur kōnytm (Munis).*

v) *baryb-men* tipidagi forma XV asrdan boshlab keng qo'llangan: *Bag'āyat kōnytmizni shād etib-sen (Navoiy FSH).* *Siz ham tuna kun urushub basturub-siz (BN).*

O'tgan zamon fe'lining analitik formalari.

Eski o'zbek tilida o'tgan zamon fe'li analitik formalarining quyidagi turlari qo'llangan:

-mysh/-mish erdi. Bu forma eski o'zbek tilida XV asrga qadar keng qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda kam uchraydi: *Meni har ne hālytmny bilmish erdi (Munis).* *Bir kun Ismāil avqa barmysh erdi, Ibrāhimny kōrə keldi (QR).*

-g'an/-gən//qan/-kən erdi. Bu forma XIV asrdan boshlab kuzatiladi: *Qыynag'an erdyk anlarnы, kufr keltyrdilər (Tafsir). Astrābādda aytqan ikki matlai tugənməy qalg'an erdi (Navoiy MN).*

-dy/-di//ty/-ti erdi. Bu forma qadimgi yodgorliklar tilida keng qo'llangan, eski o'zbek tilida XV asrga qadar keng iste'molda bo'lgan: *Yusufny otag'da qoyduq erdi, biz kelginchə Yusufny bəri yemish (QR). Anlar qachtыlar erdi, malik Daquynus yārgыn bildi qachtыshlarыny (Tafsir).*

-duq/-duk erdi. Bu forma XIII-XIV asrlarga oid yodgorliklardan «Tafsir»da ancha keng qo'llangan: *Men butlarnы kərmədyk erdim, turdum, Makkaga bardым, kərdым.*

-b turur erdi formasi XIII-XIV asrlarda keng qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda uchramaydi: *Sizge nazāra qыlyb turur erdim (QR). Taqы anda kim, siz kizlenib turur erdiñiz (Tafsir).*

-a/-ə(y)turur erdi, -a/-ə(y)dur erdi. Bu formalar bir fonemaning ikki xil ko'inishi bilan farqlanadi, xolos.

-a/-ə(y) turur erdi formasi XIII-XIV asr yodgorliklarida qo'llangan: *Ləshkərnıñ soñыda kelə turur erdim (SH.tar.).*

XIII-XIV asr yodgorliklarida bu formada -a/-ə(y) affiksi bilan birga, -u/-y, -yu/-yу, -ya/-yə affiksi ham ishtirok etgan: *Bir og'lan bilə kely turur erdim (Rab.). ...yылqыlar kytəyə turur erdi (O'N).*

-a/-ə(y)dur erdi formasining qo'llanishi XV asrdan boshlab kuzatiladi: *Umrımyzda mıncha farāg'at qыlmaydur edyk (BN). Bu fursatta kim, «Mubayyin»ni nazm qыladur edim (BN).*

-r(-ar/-ər//ur/-yr) erdi. Bu forma -r(-ar/-ər//ur/-yr) affiksli hozirgi-kelasi zamon fe'liga erdi to'liqsiz fe'li qo'shilishi bilan hosil bo'lgan: *Bashlarыn quyы salыb kelyrlər erdi (BN). Yana tərt yuz qul birlə satыg' qылurlar erdi (QR).*

-g'ay/-gəy//qay/-kəy erdi formasi ham eski o'zbek tilida keng qo'llangan: *Bizniñ kychymiz yetsə, bu tevəni əltyrgəy erduk (QR). Agar burunraq aytylmыsh bolsa erdi, faqыр hargez əz matlaimni aytmag'ay erdim (Navoiy, MN).*

Hozirgi zamon fe'li. Hozirgi zamon ma'nosini ifodalovchi formalar va ularning yasalish usullari bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida ma'lum o'zgachaliklar mavjud. Hozirgi o'zbek tilidagi -yap, -yotir, -yotib affikslari eski o'zbek tilida qo'llanmagan. -moqda affiksi ayrim yodgorliklarda uchraydi.

Eski o'zbek tilida hozirgi zamon fe'li ma'nosi asosan -a/-ə(y) affiksli ravishdosh asosida yasalgan formalar bilan ifodalangan.

Bara turur men qolipidagi forma XIII-XIV asrlarda keng qo'llangan bo'lib, ba'zan XV asrga oid yodgorliklarda ham uchraydi: *Sordы: bu ne yn turur? Aytтыlar: Omayya qыly Bilālg'a azāb qыla turur (Tafsir). Ul vaqtdыn ta bu kыngəg'chə barcha turkmənlər ul kitābnyñ masalalarыg'a amal qыla tururlar (SH.tar.).*

Baradur-men qolipidagi forma eski o'zbek tilida keng qo'llangan bo'lib, XIV asrlardan boshlab kuzatiladi: *Bu yurtta xabar keldi kim, Mansurnыñ qызы Yusuf zaunыñ māly bilə kelədyr (BN).*

Bara-men formasi asosan XV asrdan boshlab kuzatiladi: *Миңа не uchun ruxsat berā-siz? Bizni az kəryb, qyzylbashg'a qoshulmaqqa bara turur (SH.turk).*

-maqda/-məkdə affiksli forma yozma yodgorliklarning ayrimlarida uchraydi: *Ауни інаятыңдын halытг'a qыл nazara//əlməkdə-men g'atыңдын, dardытг'a əylə chara (Munis).*

Hozirgi-kelasi zamon fe'li. Hozirgi –kelasi zamon fe'li eski o'zbek tilida –*r*(undoshdan keyin: *-ar/-ər// -ur/-yr*) affiksi bilan hosil qilingan. SHaxs-son affikslarining to'la varianti qo'shilgan: *barur-men, kelyr-sen* kabi. Lekin I shaxs formalarini hosil qilishda shaxs-son affikslarining qisqa variantlari ham qo'shilgan: *Qashy uchun jān berurəm dostlar// tag' qorag'ıyız yasag'anda māzār (Lutfiy).*

Unli bilan tugagan fe'llardan hozirgi-kelasi zamon fe'li –*yur/-yur* affiksi orqali hosil qilingan: *Sen-mu bizgə bu səzni səzləyur-sen? (QR).*

Kelasi zamon fe'llari. Eski o'zbek tilida kelasi zamon fe'lining quyidagi formalari qo'llangan:

-g'u/-gū// -qu/-kū. Eski o'zbek tilida kelasi zamon fe'lini hosil qiluvchi asosiy forma hisoblangan: *Bu kitābny oqug'uchy va тыңлаг'uchy, albatta, түрк болг'usy turur (SH.tar.). Omar bildi kim, Rasulg'a barıyb, andын shikāyat qylg'usy turur (QR).*

-asy/-əsi. XIII-XIV asrlarga oid ayrim yodgorliklarda uchraydi: *Bu shaharga bir payg'ambar hijrat qylyasy turur, ya'ny kelasi turur (Tafsir).*

-g'ay/-gəy// -qay/-kəy. Bu forma XI asr yodgorliklari va qadimgi uyg'ur tili yodgorliklarida ham keng qo'llangan: *Muqarrar boldı kim, taңlası bolg'an nokar-u sardar, māl-u jihatı bilən chыqыb, qorg'anı tapshurg'ay (BN).*

Fe'l nisbatlari. Eski o'zbek tilida ham fe'l nisbatlarining quyidagi turlari mavjud: *aniqlik, o'zlik, majhul, birgalik, orttirma nisbatlar.*

Aniqlik nisbati uchun eski o'zbek tilida ham maxsus affikslar qo'shilmaydi.

O'zlik nisbat –*n*(undoshdan keyin: *-yn/-in// -un/-yn*) affiksi bilan hosil qilingan: *Kuydi, ortəndi g'am otыnda ichim tashыт meniң (Atoiy). Og'uz xāng'a baqынmadı (SH.tar.).*

O'zlik nisbat ma'nosi ba'zan majhul nisbat affiksi –*l*(*-yl/-il// -ul/-yl*) bilan ham ifodalanadi: *Bu vasila bilə hayāl qylyldı kim,..(Navoiy, MN).*

Majhul nisbat –*l*(*-yl/-il// -ul/-yl*) affiksi bilan yasaladi: *Qulluq arzadāsh t yekshanba kuni bitildi (Navoiy, MN).*

Birgalik nisbat –*sh*(undoshdan keyin: *-ysh/-ish// -ush/-ysh*) affiksi bilan yasaladi: *Ikki qāshy bāsh bir qylyb, bilmən, ne səz səzləshtilər (Lutfiy). Bir-ikki qatla ul taraf bu tarafдын qylych alyshтылар (BN).*

Orttirma nisbat quyidagi affikslar bilan yasalgan:

-t(*-yt/-it// -ut/-yt*): *Oxshattы qqamatыңg'a sanavbarnы bāg'ban (Navoiy, MN).*

-r(*-ur/-yr// -ar/-ər*): *Kechyrgəy ushbu daryadын meni (Atoiy). SHaydālyqqa bash chыqarur (Navoiy, MQ).*

-tur/-tūr// -dur/-dūr: *Hajr otы bu kun ichimni kydyryr (Sakkokiy). Altun uynы tiktyrdi (SH.tar.).*

-g'ur/-gūr// -qur/-kūr// -qar/-kār: *Ne muncha yazg'uradur shayxi parsā bizni (Atoiy). Insāfsыз adıvny yamanlyqдын өtkəryr (Navoiy, MQ).*

-g'uz/-gʻuz//-qaz/-kəz: Allıda bir nechəni turg'uzdı (SHN).Meni otkəziqlər, teb,..(SH.tar.).

-ıız/-iz: tamıızdı, aqıızdı (Sangloh).

-cət: Keməni nechyk yasarın kərsətti (SH.tar.).

Savol va topshiriqlar:

1. O'tgan zamon fe'lining sodda formalari qanday hosil qilingan?
2. O'tgan zamon fe'lining analitik formalariga misollar keltiring.
3. Hozirgi zamon fe'llarining ifodalanishi jihatidan hozirgi o'zbek tili bilan eski o'zbek tili o'rtasida qanday tafovutlar bor?
4. Kelasi zamon fe'l formalariga misol keltiring.

Tayanch tushunchalar

O'tgan zamon fe'llari – nutq momentiga nisbatan oldin yuz bergan (yuz bermagan) ish-harakatni anglatadi.

Hozirgi zamon fe'llari – nutq momentida yuz bergan (yuz bermagan) ish-harakatni bildiradi.

Hozirgi-kelasi zamon fe'llari – nutq momentida yuz bergan va undan keyin amalga oshiriladigan ish-harakatni anglatadi.

Kelasi zamon fe'llari – nutq momentidan keyin amalga oshiriladigan ish-harakatni anglatadi.

Fe'l nisbatlari – ish-harakatning sub'ekti va ob'ekti munosabatlarini bildiradi.

Ravish

Reja:

1. Ravish haqida umumiy ma'lumot.
2. Ravish yasalishi.
3. Ravishning ma'no turlari.

Eski o'zbek tilida ham ravish kategoriyasi so'z o'zgartiruvchi affikslar qabul qilmasligi bilan xarakterlanadi. Bu hol ravish turkumining boshqa mustaqil so'z turkumlaridan farqlovchi o'ziga xos belgisini tashkil etadi. Gapda ravishlar boshqa so'zlar bilan bitishuv yo'li bilan bog'lanadi. Ayrim ravishlarning

tarkibidagi kelishik affikslari esa o'zining grammatik xususiyatini yo'qotib, so'zning tarkibiy qismiga aylanib qolgan.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan ravishlarning va ravish ma'nosida qo'llanuvchi so'zlarning ma'lum qismi boshqa sistemadagi tillarda o'zlashtirilgan. Bunday so'zlarning ko'pchiligi eron tillariga, ayrimlari arab tiliga mansub: *Āhista aytdiqımyznıy ham eshıtyr (Tafcsir). Men hargiz almyshım yoq (QR). yochrādi nāgāh raqıbi (Lutfiy). Dāimā mastu bexabar kōrynyr (Atoiy)*. Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan ravishlarning asosiy qismi yasama so'zlardan iborat bo'lib, ular morfologik va sintaktik usullar bilan hosil bo'lgan.

Asli o'zbekcha tub ravishlar juda kam sonni tashkil etadi. Bulardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin: *Bizniñ atalarımyz kim, ashnu øldilar, (Tafsir). Bat bol, bashıy al, qach (Atoiy)*. Eski o'zbek tilida tub so'z sifatida tasavvur qilingan ayrim ravishlar aslida yasama ravish bo'lgan. Masalan, *naru* (nari), *beru* (beri) ravishlari uzoqlikni anglatuvchi *na* va yaqinlikni anglatuvchi *be* so'zlariga qadimgi jo'nalish kelishigi affiksi *-ru* qo'shilishi bilan hosil bo'lgan.

Eski o'zbek tilida quyidagi affikslar bilan turli so'z turkumlaridan ravish yasalgan:

-cha/-chə affiksi bilan yasalgan ravish ish-harakatning holati, miqdori, darajasi kabi ma'nolarni ifodalaydi yoki biror harakat belgisining boshqa harakat belgisiga o'xshashligini ko'rsatadi. Bu affiks turli so'zlarga qo'shib ravish yasaydi:

1. Otga qo'shiladi: *Alar ham tyrkchə ayturlar (Navoiy ML)*.

2. Kishilik va ko'rsatish olmoshlariga qo'shiladi: *Dunyāda bar-mu ekən menchə yaman (SHN). Hech kimgə senchə bermədi, ayyār, qash-u kəz (Lutfiy)*.

3. Sifatga qo'shiladi: *Pādshāhzādalarımyñ ulug'ına ulug'cha va kichiginə kichikchə berdi (SH.tar.)*.

-g'acha/-gəchə/-qacha/-kəchə affiksi jo'nalish kelishigiga *-cha/-chə* affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan qo'shma affiks bo'lib, ot, sifat, olmosh, ravish turkumidagi so'zlardan ravish yasaydi: *Tyngəchə urmaq edi kəksigə tash (Navoiy, MQ). Ushbu haftag'acha yoq erdi xabar (SHN)*.

-tek/-dek affiksi o'xshatish, qiyoslash kabi ma'nolarni ifodalovchi ravish yasaydi: *Sakkākiy kəz yashıyn yaz yamg'urı-tek yag'durur (Sakkokiy). Kərməgən bir sen-dke ahli rozg'ār (Navoiy)*.

-la/-lə affiksi payt ma'nosidagi otlarga, asosan, *tañ, tun* so'zlariga qo'shib payt ravishi yasaydi: *Tynlə-oq yetti oshul qorg'ang'a (SHN). Emdi tañla bu səz Abid xāng'a yetər (SH.turk)*.

-āna affiksi otga qo'shib, o'xshatish, qiyoslash ma'nosidagi ravish yasaydi. O'zbek tiliga bu forma eron tillaridan o'zlashtirilgan: *Seni men øltyryr-men, teb aytty turkāna (Sakkokiy). Xeyli mardāna yigit edi (BN)*.

-an affiksi eski o'zbek tilida kam iste'molda bo'lgan: *Ulug'lyg'ı taxminan on qarıy bolg'ay (BN)*.

Sintaktik usul bilan ravish yasalishi bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q. Qo'shma ravishlar quyidagi so'zlar ishtirokida hosil bo'ladi:

1. *Bir so'ziga payt, makon, va shunga o'xshash ma'nolarni bildiruvchi so'zlarni qo'shish bilan: Bir lahza sensiz sabr yoq (Lutfiy). Meni bir yerdə muqim etkysidir (SHN).*

2. *Har belgilash olmoshiga payt yoki makon bildiruvchi so'zlarni qo'shish bilan: Har kun salamg'a barur erdim (Tafsir). Har yerdə barsaңыз qullug'da bolur-siz (BN).*

3. *Ul, bu, oshal kabi olmoshlarga payt yoki makon bildiruvchi so'zlarni qo'shish bilan: Kəhlym ul yān tartadur (Lutfiy). Bu qyish qār bisyār ulug' tushub erdi (BN).*

4. *Hech, qay olmoshlariga payt yoki makon bildiruvchi so'zlarni qo'shish bilan: Hech zamānda hech kim eshitkən və kərgən yoqtur (SH.tar.).*

Eski o'zbek tilidagi ravishlarni ham ma'no jihatdan quyidagicha tasnif qilish mumkin:

1. *Holat ravishlari:* āhista, ravān, āsān, āgāh, tyrkchə, āshyqāna.

2. *Payt ravishlari:* tynlə, hargiz, nāgāh, hamisha, damādam, dambadam, har dam, har lahza, avval, hālā.

3. *O'rin ravishlari:* har saгы, bu yer, bunda, anda.

4. *Daraja-miqdor ravishlari:* az, kəp, byrgytchə, menchə, ulug'cha, g'āyat, bag'āyat.

5. *CHegaralov ravishlari:* haftag'acha, kəkkəchə, G'aznyg'acha, axshāmg'acha, xususan, bataxisis.

6. *O'xshatish ravishlari:* lāladek, burung'ıdek, ыmang'udek, yegytek, paritek.

Juft ravishlar. Eski o'zbek tilidagi juft ravishlarning ko'pchilik qismi ot turkumidagi so'zlarning ravishga ko'chishidan hosil bo'lgan: *Yana tun-kun bardylar (Tafsir). Qazar erdi arыg'ny kecha-kunduz (Navoiy,FSH).*

Savol va topshiriqlar:

1. Eron tillaridan o'zlashgan ravishlarga misol yozing.
2. Arab tilidan o'zlashgan ravishlarga misol yozing.
3. Ravish yasovchi qo'shimchalarni sanang.
4. Ravishning ma'no turlarini sanab bering va manbalardan misollar keltiring.

Tayanch tushunchalar:

Ravish – harakatning (holatning) belgisini ifodalovchi so'z turkumi.

YAsama ravishlar – boshqa so'z turkumlaridan turli vositalarda ravish yasalishidir.

Ravishning ma'no turlari – ravishning holat, payt, o'rin, daraja-miqdor, chegaralov, o'xshatish ma'nolarini ifodalashidir.

YOrdamchi so'z turkumlari.

Reja:

1. Eski o'zbek tilida ko'makchilar.
2. Bog'lovchilar.
3. YUklamalar.
4. Modal so'zlar.

Ko'makchilar. Eski o'zbek tilida qo'llanishda bo'lgan ko'makchilar xuddi hozirgi o'zbek tilidagidek, ikki guruhga bo'linadi: a) *sof ko'makchilar*; b) *funksional ko'makchilar*.

Sof ko'makchilar. Eski o'zbek tilida quyidagi sof ko'makchilar iste'molda bo'lgan:

yochun. Bu ko'makchi bosh kelishikdagi so'zlar bilan qo'llangan. Quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) atalganlikni bildiradi: *Bu hikāyat el ychyndyr barı// bu rivayat el ychyndyr barı (SHN)*;

b) sababni bildiradi: *Hindustandın özgä yerdä bolmas ychyn munı taqrıyb bilä zıkr qıldıym (BN)*;

v) maqsadni bildiradi: *İlm tahsili ychyn shahrg'a kelibtyr (Navoiy, MN)*.

Birlä (birlän // bilä // bilän). Bu ko'makchi dastlab *birlä* formasida qo'llangan bo'lib, qolgan formalari keyinchalik vujudga kelgan. Quyidagi ma'nolarni bildiradi:

a) birgalik ma'nosini: *Besh yuz er birlä atlanur boldı (QR)*.

b) vosita ma'nosini: *Butlarına nayzanıñ uchi birlän sanchdılar (SH.tar.)*

v) holat, sabab ma'nosini: *Yetmish yıl boldı ne'mat birlä umr kechyrđym (QR)*

g) payt ma'nosini: *Bir manzilga tunlä birlä yettilär (Tafsir)*.

Kibi/käbi. Bu ko'makchi o'xshatish, qiyoslash ma'nolarini ifodalaydi: *Qılay Majnun kibi kəñlymni xāli (Navoiy FSH)*. *Özgä xānlar kibi majlis qurmas (SHN)*.

Bikin. Bu ko'makchi XIV-XV asrlarga oid yodgorliklarda uchraydi. YUqoridagi ko'makchi kabi o'xshatish, qiyoslash ma'nolarini ifodalaydi: *Tökylgäy āxiri andın qan yer yzrə suv bikin qanım (Lutfiy)*.

Yañlyg' (yañlyq). Bu ko'makchi ham o'xshatish, qiyoslash ma'nolarini ifodalaydi: *G'uncha yañlyg' chāk bolmag'an giribān qalmadı (Sakkokiy)*.

Uzrə (uzə). Asosan she'riy asarlarda qo'llangan. Ish-harakatning biror narsa-predmet ustida, yuzasida bo'lishini ko'rsatadi: *Sunbul gul uzə saya salıbdur-mı yāxud// har yan achılıbdur-mı yūzūñ uzə kulāla? (Munis)*.

Ichre ko'makchisi ish-harakatning biror narsa-predmet ichida sodir bo'lishini ko'rsatadi: *CHāra budur ki, kəhisār ichrə// vatan etkəy qarang'u g'ar ichrə (Navoiy SS)*.

Sarı ko'makchisining yozma manbalarda aks etishi XIII-XIV asrlardan boshlab kuzatiladi. Bu ko'makchi ish-harakatning yo'nalishini ko'rsatadi: *Апың-дек urdi yūz shahzāda sarı//ki sarsar savsanı āzāda sarı (Navoiy FSH)*.

Taba, tabaru. Bu ko'makchi XV asrgacha iste'molda bo'lgan, ish-harakatning yo'nalishini bildiradi: *Falastin taba barur boldılar ersə, yolda ajāyibātlar kərdilər (QR).*

Tegi ko'makchisi XV asrgacha bo'lgan yodgorliklarda uchraydi, ish-harakatning payt yoki o'ringa nisbatan chegarasini bildiradi: *Qıyamatqa tegi ārām qylg'ay (Xisrav va SHirin).*

Tegry (degrı) ko'makchisi ham ish-harakatning paytga yoki o'ringa nisbatan chegarasini bildiradi: *Uch ıylg'a tegry tahsil qıldım (Furqat).*

Sayı//sayın ko'makchisi ish-harakatning davomiyligini ko'rsatadi: *Seni kərgən sayın allāh der-men (Lutfiy).*

Funksional ko'makchilar. Funksional ko'makchilar ham xuddi hozirgi o'zbek tilidagidek, uch guruhga bo'linadi: a) ot-ko'makchilar; b) ravish-ko'makchilar; v) fe'l-ko'makchilar.

Eski o'zbek tilida quyidagi ot-ko'makchilar iste'molda bo'lgan:

Ald: Toshni аның алдында қойдылар (SH.tar.).

Yan: Yana Samarqandның қууы уаныда Бағ'і SHamal va Бағ'і Behishttur (BN).

Qat: SHықыбан beglər аның қатыдым// yetdilər Qara kəlgə ilg'ār (SHN).

Qash: SHun bu söz хан qashыда аутылды (SHN).

Oң: Fatima тақы tekmələri оңында birər etmək қойды (Xisrav va SHirin).

Ich: SHah Malik el ichigə keldi_(SH.tar.).

Orta: Balыq anda tirildi, suv ortasына kirdi_(Tafsir).

Ara: Yaman katib manzili qalamdanы-dek chāh ara bolsun_(Navoiy, MQ).

Ust: Andын соң Kashmir ustigə yürdi (SH.tar.).

Bash: SHah bашыда қойды bir kishini_(Navoiy, SS).

Ast: Menim qudratым астында қalg'ay-siz (Tafsir).

Tub: Birəgү ul tam түbində kechərdə ul qavushдым топына suv tamды_(QR).

Bābyda: Samarqandдың qachыb kelgən kishi bābyda sözlər bitilib erdi (Navoiy,MSH).

SHu bilan birga, eski o'zbek tilida *haqida, taraf, tegra, tog'ry, art, ket, yuz,barasыda, xususыda, vasfыda, jыhatыдыn, xizmat* kabi ot turkumiga oid so'zlar funksional ko'makchi vazifasini bajargan. Ayniqsa, *xizmat* so'zining semantikasi o'ziga xos bo'lgan, ya'ni o'zbek tilidagi *old* ko'makchisi ifodalagan ma'noni ifoda qilgan: *Bu baytnы Abdurahmān Jāmiy xizmatыda oqubdur (BN).*

Ravish-ko'makchilar asosan chiqish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanib, payt ma'nosini ifodalaydi. Eski o'zbek tilida quyidagi ravish-ko'makchilar iste'molda bo'lgan:

Burun: Аны көргəch, ыг'аны jандын burun chыqqay_(Navoiy, MN).

Ilgəri/ilgəry: Bu kitabны aytqandын on yetti ыыл ilgəri bizgə yāg'ы bolub erdi (SH.tar.).

Ashnu, oң. Ilgəry, ilgəri ko'makchisiga sinonimdir: *Ādamны yaratmazda ashnu yer yūzingə xalifa yaratur-men (Rabg'). Fātima атаң'a bu күndin өң emgək tegməgəy (Najh.F.).*

Keyin: YOch-tərt күndin keyin zaxm bilə-oq bardы (BN).

Soʻq: Zulayhā Yusufni zindāngʻa salmıshıtan soʻq zindān qarugʻına barur erdi (QR).

Soʻgra: Yana bir nechə qadam bargʻandın soʻgra shayx murıdgʻa yana ayttı (Navoiy, MQ).

Beri: Andın beri bu bādiyanı «Xadarvesh» derlər (BN).

Narę/naru: Ul vaqtda tırkməndın narę tarafında oturgʻan ellər kəp erdi (SH.tar.).

Otru: Bu maʻnıdın otru alayhıssalamqa Mustafā at berildi (Najh. F.).

Tashqarę: SHāhruhiyadın tashqarę Haydar beg salgʻan bagʻda xangʻa mulāzamat qıldı (BN).

SHuningdek, eski oʻzbek tilida *bashqa*, *əzgə*, *gʻayrı* ravish koʻmakchilari, XIII-XIV asrdagi manbalarda *azın* koʻmakchisi ham qoʻllangan.

Ayru: Sendin ayru ne kerək bizgə (SHN).

Feʻl-koʻmakchilar. Eski oʻzbek tilida *-a/-ə* affiksli ravishdosh formasidagi feʻllar qoʻllanish oʻrniga qarab koʻmakchi funksiyasini ham bajargan. Ular quyidagilar:

Kərə: Va anıñ qıymatı javharıgʻa kərə zāhir bolur (Navoiy, MQ).

Yarasha: Məskəniğə yarasha tushti nur/hımmatıgʻa yarasha taptı huzur (SHN).

Baqa: Ul damanadın kəchyb, gʻarbqa baqa yıręb, suvsız kəldə tushuldi (BN).

Bogʻlovchilar. Eski oʻzbek tilida ham boglovchilar vazifasiga koʻra ikki guruhga boʻlinadi: a) teng bogʻlovchilar; b) ergashtiruvchi bogʻlovchilar.

Teng bogʻlovchilar maʼno va vazifasiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi: a) biriktiruv bogʻlovchilari; b) zidlov bogʻlovchilari; v) ayiruv bogʻlovchilari; g) inkor bogʻlovchilari.

Quyidagi biriktiruv bogʻlovchilari isteʼmolda boʻlgan:

-u (-yu, -vu) bogʻlovchisi fors tiliga mansub boʻlib, eski oʻzbek tilida keng qoʻllangan: *Jahānda tapmagʻay hargiz kishi nām-u nıshānım (Sakkokiy). Tinmədılər suv ichındə tun-u kun (SHN).*

Va bogʻlovchisi arab tiliga mansub boʻlib, eski oʻzbek tilida keng qoʻllangan: *Joýı xān əldi va yurt ogʻlı Sayı xāngʻa qaldı (SH.tar.) Fransuzcha va almancha xat va lisān bilyrni əzlarıgə lāzım bilurlər (Furqat).*

Ham bogʻlovchisi uyushgan boʻlaklar yoki qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplar oldidan takrorlanib kelgan: *Mavlānā Ali SHixāb ham ravān, ham puxta aytur ekəndır (Navoiy, MN).*

Taqı/dagʻı bogʻlovchisi qadimgi yodgorliklar tili uchun xarakterli boʻlib, eski oʻzbek tilida ham keng qoʻllangan: *Tagʻnı eritur āhım, asar qılęusı bir kun/kəñlım nechə kim bolsa temur tash dagʻı polad (Lutfiy).*

Yəmə, ma XIII-XIV asrlargacha boʻlgan yodnomalarda uchraydi: *Bu qıssa yəmə tugəl sharh qılyınmısh turur (QR).*

Ayiruv bogʻlovchilari. Quyidagi ayiruv bogʻlovchilari qoʻllangan:

Yā. Uyushgan boʻlaklarning yoki qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplar ning birini ikkinchisidan ajratib koʻrsatish uchun qoʻllangan: *SHakardur ul agʻız yā pısta, bilmən (Lutfiy).*

Yāxud. Qo'llanishi va ma'nosi bo'yicha *yā bog'lovchisiga o'xshaydi: Sunbul gul uzə saya salıbdur-mu yāxud//har yan achılıbdur-mu yūzūñ yzrə kulāla (Munis).*

Gāh. Bu bog'lovchi ko'proq takrorlanib qo'llanadi: *Gāh sachyn silər edi, gāh yūzin// gāh qashyn saylar edi, gāh kəzin (SHN).*

Zidlov bog'lovchilar. Ular quyidagicha bo'lgan:

Ammā: Xob aytyb edi, ammā men rāzi bolmadym (BN).

Lekin: Atlanıyb yol sarıy māyıl boldı// lekin ul shahr cherikidin toldı (SHN).

Lek: Yardıyn özgə harna deb māni//eshitib, lek ańlamay anı (Navoiy, SS).

Valekin: Seniñ ishқыnda Xārazmiy yoqaldı// valekin yer yūzində atı qaldı (MN).

Valek: Qazar-men uyla ki Farhād dard-u g'am tāg'yn// valek тынаg'ым oldı qazarda teshə maña (Munis).

Vale: Barcha tarıylur bizgə, vale yar tarıylmas (Lutfiy).

Eski o'zbek tilida ham *ne* inkor yuklamasi qo'llangan: *Ne keyin yanıyb, ne ilgəri yūryb, səzni bir yergə qoyalmay kelyrlər (BN).*

Ergashtiruvchi bog'lovchilar. Eski o'zbek tilida quyidagi ergashtiruvchi bog'lovchilar qo'llangan:

Kim: Ul tag'larda rasmdurkim, tashlarda abyāt bitib qazurlar (BN). Xān hukm qıldıkim, hech kim mendin qalmasun teb (SH.tar.).

Ki: Andaq xatun ne yerdin tarıylurki, kelib anańnyñ ornın tutqay (SH.tar.).

Agar: Agar kishi padshah yasag'lıyqdur, ishi ilgəri barurı ināyatqa bag'lıyqdur (Navoiy, MQ).

Agarchi: Faqir anı agarchi kərməy-men, ammā Mavlānā Muhammad Badaxshāniydin eshitmiş-men (Navoiy, MN).

Agarchand, garchand: Qayu shahridakim bolsa hunarmand// hama keldi, uyraq erdi garchand (Furqat).

Harchand: Harchand sa'y qıldıkim, Astrābadny inisigə berməkkə rizā bolmadı (BN).

CHun, chu: Umid ulkim, chun darvish kishi erdi, ba'zi mustajāb bolmış bolg'ay (Navoiy, MN).

CHunkim, chunki: Vasli hajrım qıssasın bir kun saña sharh əyləgəy// chunki vāqıfdur meniñ yaxshı-yamanımdın kəñül (Atoiy).

Tā: Yaxshılarıny tutub öltırsın, tā yamanları hukmga boyun qoyg'ay tedi (SH.tar.).

Tāki: Boldıylar dushman anıñ xanıg'a// tāki kirgəylər anıñ qanıg'a (SHN).

Teb/deb: Ul og'lan ag'ach ichində tug'dıy teb, ātyñ qырchaq qoydıylar (SH.tar.).

YUklamalar. Eski o'zbek tilida quyidagi yuklamalar qo'llanishda bo'lgan:

-mu: SHayx janabi muridg'a ayttıkim, senda hech ma'lum bar-mu? (Navoiy, MQ).

-oq: Sahar-oq qal'a uzə mindilər (SHN).

-la: Тоупы ташлаб кеledur-la og'луH// g'amны ташлаб келədyr-la og'луH (SHN).

-g'ына/-ginə: Bug'ына масалны yaxshыg'ына bag'lag'an uchun umid ulkim,..(Navoiy, MN).

Modal so'zlar. Ma'lumki, modal so'zlar so'zlovchining aytilayotgan fikrga turli qo'shimcha munosabatini ifodalaydi. Eski o'zbek tilida quyidagi modal so'zlar qo'llangan:

Magar: Magar el аны маупараст etkəy// razini аңlag'ay chu mast etkəy (Navoiy, SS).

Kāshki: Yergə kirsəm kāshki, chun yetməs ul ayg'a elik (Lutfiy).

SHāyad: SHāyad uyqu kəzimgə mayl etkəy// andыn āsāyышы маңа yetkəy (Navoiy, SS).

Balki (balkim): Derlərkim, she'rg'a andaq mash'ufdurkim, kыndə on g'azal, balki artuq aytur ermish (Navoiy, MN).

Mabādā: Ki anda Avliyā xāja mabādā, oтыrg'an bolsa, qылma ashkārā (Furqat).

Basharti: Hech bir sormasmu-dы, nākām davrānlar ətər// qullarы ichrə basharti e'tыbarым bar erdi (Muq.).

Bāvujudi: Bāvujudi, bu jāmal istər vafāsыndым көңүл (Atoiy).

SHuningdek, mavjud, lozimlik, nomavjudlik va hokazolarni bildiruvchi *bar, yoq, lāzым, kerək, darkār, demək* va boshqa modal so'zlar ham faol qo'llangan.

Savol va topshiriqlar:

1. Hozirgi o'zbek tili va eski o'zbek tilidagi ko'makchilarni qiyoslab chiqing, ulardagi fonetik o'zgarishlarni izohlang.
2. Bog'lovchilarni sanab ko'rsating, ularning qo'llanish xususiyatlariga e'tibor bering.
3. YUklamalar va modal so'zlarning ma'no va vazifalarini izohlab bering.

Tayanch tushunchalar:

Ko'makchilar – ot yoki otlashgan so'zning fe'lga tobeligini ta'minlaydigan so'z turkumi.

Sof ko'makchilar – aynan ko'makchilardir.

Funksional ko'makchilar – aslida boshqa so'z turkumiga oid bo'lib, funksional jihatdan ko'makchilarga transpozitsiyalashgan so'zlardir.

Bog'lovchilar – gap va gap bo'laklarini bog'lashda qatnashadigan yordamchi so'z turkumidir.

YUklamalar – atash vazifasi, lekin voqelikni (modal) ifoda qiladigan yordamchi so'z turkumidir.

Modal so'zlar – so'zlovchining o'z fikriga munosabatini hamda fikrni tasdiqlash, inkor etishni ifodalaydigan yordamchi so'zlardir.

Sintaksis

Reja:

1. Tarixiy sintaksis haqida ma'lumot.
2. So'z birikmasi.
3. Gap bo'laklari.

Qadimgi turkiy til va so'nggi davrlar tilining sintaktik tuzilishi bilan hozirgi zamon tili sintaktik tuzilishini qiyoslar ekanmiz, o'zbek tili sintaksisida ham jiddiy o'zgarishlar bo'lganini ko'rish mumkin. SHunisi xarakterliki, sintaksisdagi o'zgarishlar ko'pincha morfologiya va leksikada bo'lgan o'zgarishlar tufayli ro'y bergan. Masalan, vosita kelishigining iste'moldan chiqishi so'zlarning boshqaruv munosabatini o'zgartiradi va hol doirasini kengaytiradi. Sintaksis taraqqiyotidagi ikkinchi omil- boshqa tillarning ta'siridir. Tarixda o'zbek tiliga ayniqsa fors-tojik tilining ta'siri sezilarli bo'lgan. Bu tilning ta'siri bilan yangi so'z birikmalari, ergash gaplar vujudga keldi.

Ma'lumki, so'z birikmalari ikkiga bo'linadi: tobe birikmalar, teng birikmalar. Teng birikmalarda so'zlar o'zaro teng munosabatga kirishsa, tobe birikmalarda so'zlar o'zaro tobe-hokim munosabati orqali bog'lanadi.

Tobe birikma tarkibidagi bosh va ergash so'zlar qanday vositalar bilan bog'lanishiga qarab, uch turga bo'linadi: boshqaruv, moslashuv, bitishuv.

Boshqaruv munosabatida ergash so'z bosh so'zning talabi bilan biror grammatik formada shakllanadi. Boshqaruvning ikki turi mavjud: kelishikli boshqaruv va ko'makchili boshqaruv. Kelishikli boshqaruvda bosh so'z va ergash so'z o'zaro tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi yordamida bog'lanadi. Ko'makchili boshqaruvda bosh so'z bilan ergash so'z ko'makchilar yordamida munosabatga kirishadi: *Vəhm bilə uyg'anıyb, kāhinlärni tiləb, bu tyshniñ tə'birini tilədi* (Navoiy NM). *Və bir az fursatdın soñra məliki Rāyān ham ālamdın chыqtı* (Navoiy NM).

Moslashuvli birikmada bosh so'z bilan ergash so'z shaxs-sonda o'zaro mos bo'ladi. Ular o'zaro qaratqich kelishigi yordamida bog'lanadi: *...ul navāhiniñ cheriki bilə..(BN)*. *Meniñ g'anımim qorg'anda edi* (BN).

Bitishuv munosabatiga kirgan so'zlar faqat ohang yordami bilan bog'lanadi. Bunday munosabat sifat bilan ot, son bilan ot, olmosh bilan ot o'rtasida bo'ladi: *Bu tyshykni teshib, ul suvni ichədyrlər* (BN). *Ottыз-қырғ bərg shāхының үchidə bir yerdin-oq irikrək pənjə uradur* (BN).

Izofa. Izofa ikki otning aniqlovchilik munosabatiga kirishuvidir. Izofa arab va fors tillariga xos bo'lib, turkiy tillardagi moslashuvli birikmaning o'zidir. O'zbek tili leksikasining juda katta qismini arab va fors so'zlari tashkil etgani uchun bu tillardan izofiy birikmalar ham juda ko'plab o'zlashgan. Misollar: *Haki pay, abi hayvan* (Lutfiy), *g'unchayi xandan, bulbuli bostan* (Xorazmiy), *shayxul islom, Və hazrat SHayхның «Mahzanul asrar»ig'a javab aytıbtur* (Navoiy, MN). Arab va fors tillaridagi aniqlovchi-aniqlanmishning joylashuvi bilan o'zbek tilidagi aniqlovchi-aniqlanmishning o'rinlashuvi o'rtasida jiddiy farq mavjud.

Arab va fors tillarida avval aniqlanmish keyin aniqlovchi kelsa, o'zbek tilida avval aniqlovchi so'ng aniqlanmish keladi.

Gap bo'laklari. Ma'lumki, gap bo'laklari gapni tashkil qiluvchi so'z shakllari, birikmalari va boshqa sintaktik birliklarning tarkibiy va ma'no xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Bunda tarkibiy xususiyat tushunchasi gap bo'laklarining ifodalanishi, ularning gapdagi boshqa sintaktik hodisalar bilan bog'lanishiva sintaktik mavqe tushunchalarini o'zida birlashtiradi, ular ma'lum bir ma'noni tashishga xizmat qiladi.

Bosh bo'laklar. Ma'lumki, ega fikr ob'ektini, nutq predmetini ko'rsatuvchi bosh bo'lakdir. An'anaviy tilshunoslikda gapning hokim bo'lagi ega deb e'tirof etiladi. «Ega ikki sostavli gapning bosh bo'laklaridan biridir: u hoqim sostavning grammatik markazi, shu sostavdagi bo'laklarga, shuningdek, tobe sostavdagi bosh bo'lakka – kesimga ham hokimdir. Ega absolyut hokim holatdagi bo'lakdir. U gapdagi fikr, hukm o'ziga qaratilgan predmetning – nutq predmetining nomidir. Ega harakatni bajaruvchi yo qabul qiluvchi shaxsdir yoki kesim ifodalagan holat, yo belgi qarashli predmet» (G'ulomova A., Asqarova M. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili. Sintaksis. T., 1987, 77).

Keyingi yillarda gapning shakliy tomoni bilan bir qatorda, uning mazmuniy tomonini o'rganishga ham jiddiy e'tibor berilmoqda, ya'ni tilshunoslikda mazmuniy sintaksis degan yangi yo'nalish yuzaga keldi. Bu borada A.Berdialiev, R.Sayfullaeva, A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Ahmedov, S.Solixo'jaeva, M.Abuzalova va boshqalarning tadqiqotlarini ko'rsatib o'tish joiz. Bu tadqiqotlarda gapning bosh bo'laklari xususida ham yangicha qarashlar paydo bo'ldi. Bu, ayniqsa, N.Mahmudov, A.Nurmonov, M.Abuzalovalarning ishlarida o'z ifodasini topdi. Bu qarash bo'yicha o'zida predikativlikni aks ettiradigan, gapni uyushtiruvchi va shakllantiruvchi bo'lak kesimdir. Kesim gapning markaziy bo'lagi bo'lganligidan butun tavsifi – grammatik kategoriyalari: tasdiq-inkorlik, shaxs, zamon, kommunikativ maqsad va hokazolar kesimga qarab belgilanadi. Kesim gap qurilishida uyushtiruvchilik rolini o'ynaydi. To'g'ri, kesim haqidagi bunday fikr-mulohazalar an'anaviy tilshunoslikda ham bor. Jumladan, A.G'ulomov shunday yozadi: «Kesim ega bilan o'zaro bog'langan bo'lib, gapning uyushtiruvchi markazlaridan biridir: u hukmni ifodalovchi, gaplikning asosiy belgilarini (modallik, zamon va shaxsni) – predikativlikni ko'rsatuvchi eng muhim bo'lak bo'lganligidan gapning mazmunini, strukturasi, xarakterini belgilashda katta rol o'ynaydi, ega nutq predmetini-temani (gapning nima to'g'risida borishinigina) bildiradi, shu haqda nima deyilishini, xabarni, xarakteristikani kesim bildiradi» (G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi zamon o'zbek tili. Sintaksis. T., 1987, 84). Olim hatto kesimning gapdagi eng zaruriy bo'lak ekanligini e'tirof etadi. Gapning shakllanishida kesim muhim rol o'ynashini aytadi: «Gapni maydonga keltirish, fikrni ifodalash jihatidan kesimning gapdagi ahamiyati juda kattadir: u kommunikatsiyada (aloqa – aralashuv, xabar berishda) asosiy vazifani bajaradi. Gapda kesimning ayrim bo'lak sifatida ifodalanmay qolishi kuchli sezilib turadi. Demak, gap tushunchasi kesim tushunchasi bilan juda zich bog'langandir. Predikativ aloqaning ko'rsatkichlari, odatda, kesimda bo'ladi» (G'ulomov A., Asqarova M., yuqoridagi asar, 1987, 84).

Ma'lumki, gapning xarakterli belgilaridan biri predikativlikdir. Demak, kesim predikativ aloqaning muhim ko'rsatkichi, gap tushunchasi bilan juda zich bog'langan ekan, u gapda hokim bo'lak hisoblanishi kerak.

Ega quyidagi ma'no xususiyatlarini bildiradi:

1. Harakat, holat va belgini bildiradi: *Hamul besh-on kynda abtar devānanay bozaxānada yana bir oẓidek abtar boynyny charyb öldyrdi (Navoiy, XM).*
2. Ish-harakat ob'ektini bildiradi: *Vazыrg'a bu xabar yetishti (Navoiy, TMA).*
3. Ish-harakatning o'rnini bildiradi: *Və ul hazratnyñ mubarak murqadi Jam vilayatyda Xarjud qasabasыdadur (Navoiy, MN).*
4. Ish-harakat yoki belgining paytini bildiradi: *Və Yalashnyñ zamani besh yылдын juzviy öksykdyr (Navoiy, TMA).*

Tarkibiga ko'ra ega *sodda* va *murakkab* turlarga bo'linadi. Sodda ega bir so'z shakli bilan ifodalanadi: *Sahāvat insāniyat bag'ыnyñ bārvar shajaridur* (Navoiy, MQ). *Miri majlisdag'ы ahli majlisqa muttafыq boldы* (Navoiy, MN).

Murakkab ega bir necha so'zlar birikmasidan iborat bo'ladi: *Bu she'rg'a hazrat Mahdumi Nuran javab aytybturlar* (Navoiy, MN).

Kesim gap tarkibida muhim o'rin tutadigan bosh bo'lakdir, shuning uchun ham u sodda gaplarda eganing qo'llanishiga nisbatan muqimdir (Kesim haqidagi yangicha qarashlar yuqorida aytib o'tilgani uchun qaytarib o'tirmaymiz). Kesim ham xuddi ega kabi sodda va murakkab turlarga bo'linadi.

Sodda kesim bir so'z shakli bilan ifodalanadi. Sodda kesimlar qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga qarab *sodda fe'l kesim* va *sodda ot kesim*larga bo'linadi. Sodda fe'l kesimlar fe'l, uning sifatdosh va ravishdosh shakllari bilan ifodalanadi: *Va saltanatyныñ zamānyн ham muxtalif bitibtyrlər* (Navoiy, TMA). *Dostlar dostlar vafāsyn asrag'aylar* (Navoiy, NM).

Sodda ot kesimlar fe'ldan boshqa so'z turkumlari bilan ifodalanadi: *Yalg'an aytquchы g'aflatdadur* (Navoiy, MQ). *Ul ham Andyjandyndur* (Navoiy, MN).

Murakkab kesimlar bir necha so'zlardan iborat bo'ladi. Ular ham sodda kesimlar kabi murakkab fe'l kesim va murakkab ot kesimlarga bo'linadi.

Murakkab fe'l kesim adabiyotlarda *sostavli kesim* deb ham yuritiladi. Murakkab fe'l kesimlar asosan ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasidan iborat bo'ladi: *Ul dag'ы bashqara almadы* (Navoiy, TMA). Bundan tashqari, mustaqil fe'l+to'liqsiz fe'l qo'shilmasidan ham murakkab fe'l kesimlar hosil qilingan: *Sekiz тыñ shāh va shāhzāda xыdmatын qылur erdi* (Navoiy, TMA).

Murakkab ot kesimlar ot+fe'l va ot+bog'lama qo'shilmalaridan iborat bo'ladi: *Va SHāmda alarg'a көр muridlar payda boldыlar* (Navoiy, Nas.muh.). *Jami' darveshlər hāзыr erdilər* (Navoiy, Nas.muh.).

Eski o'zbek tilida ham xuddi hozirgi o'zbek tilidagidek, ot kesimlar tarkibida *-tur, -men, -siz, -biz* kabi qo'shimcha- bog'lamalalar, *erdi, ermish, bol, barur* va fors-tojik tilidagi *hast* bog'lamsidan nusxa ko'chirish asosida vujudga kelgan *bor* so'z bog'lamalari keng qo'llangan.

To'ldiruvchi. To'ldiruvchi gapning uzviy bo'laklaridan bo'lgan ikkinchi darajali bo'lakdir. To'ldiruvchi uchun asosan ot va olmosh turkumi ifoda ashyosi bo'lib xizmat qiladi. U *vositasiz* va *vositali* kabi ikki turga bo'linadi.

Vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishigidagi so'z bilan ifodalanadi. Ular quyidagicha ifoda ashyosiga ega bo'ladi:

1. Ot bilan ifodalangan: *Bu zalimlar mylkni barbad bergychidylar (Navoiy, MQ).*
2. Otlashgan sifat bilan: *Aqyl bu tarvqny shiar qylmas va yaxshy-yatanny haq yaratqandyin artuq-eksyk bilməs (Navoiy, MQ).*
3. Olmosh bilan: *Jamike any kordilar (Navoiy, MQ).*
4. Fe'ning amaliy shakllari bilan: *Ishlari talay alg'anny talamaq (Navoiy, MQ).*

Vositali to'ldiruvchilar harakat o'ziga bevosita o'tgan predmetni emas, balki harakatga boshqa biror yo'l bilan bog'langan predmetni ko'rsatadi va ular kelishikli va ko'makchili so'z shakllari bilan ifodalanadi. Vositali to'ldiruvchilar quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1. Ot bilan: *Rustamg'a jahan palvanlyg' laqaby berib, sipahsalar qylды (Navoiy, TMA).*
2. Olmosh bilan: *o'lardə bu hasad daim bar erdi (Navoiy, TMA).*
3. Otlashgan sifat bilan: *Turkiy və farsiyda tab'i yaxshy tasarruf qylur (Navoiy, MN).*
4. Son bilan: *Agarchi bu ma'ni ikkalesige qabihdur, amma erənlərg'gə kəprək mujibi tafzihdur (Navoiy, MQ)*

Ko'makchili so'z shakllari bilan ifodalangan to'ldiruvchilar ham eski o'zbek tilida keng qo'llangan: *Kəprək avqāt Jayhun qyrag'ında bolub, atrak bilə urushub yryr erdi (Navoiy, TMA).*

Aniqlovchi. Aniqlovchilar ham ma'no xususiyatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: *sifatlovchi aniqlovchi* va *qaratqich aniqlovchi*.

Sifatlovchi aniqlovchilar biror bo'lakning belgisini bildirib, quyidagicha ifodalanadi:

1. Sifat bilan: *Bu sylyk bilə kyilly maqsadg'a yetibturlar (Navoiy, MQ).*
2. Olmosh bilan: *Āqyl bu tarvqny shiār qylmas (Navoiy, MQ).*
3. Ot bilan: *Va ul Māniy musavvirny va atbāyin hujjat bilə takfir qylyb, jazālarыg'a yetkyrdi (Navoiy, TMA).*
4. Sifatdosh bilan: *Va ul tørt ay mylk surды va barur mylkni əzgalərgə tapshurды (Navoiy, TMA).*
5. Son bilan: *Pādshāh ansyz bir ayag' ichməs erdi (Navoiy, TMA).*
6. Ravish bilan: *Parviz Madayin taxtyg'a olturub, kəp məməlikni hiyta tasarrufыg'a kiyyrdi (Navoiy, TMA).*

Qaratqich aniqlovchilar quyidagicha ifodalangan:

1. Ot bilan: *Pahlavān Kātib ham ul hazratnyñ ash'āru musannafātyin kitābat qylur (Navoiy, MN).*
2. Olmosh bilan: *Va anyñ vasiyatnāmalarыny mutalaa qqylyb, ul dastur bilə amal qylurg'a myrtəkib boldы (Navoiy, TMA).*
3. Harakat nomi bilan: *Yana ishq atvarыda kim, ashk va yыg'lamaq muqabalasыda ahu ысыg' dam umdadur (Navoiy, ML).*
4. Sifatdosh bilan: *Va alar məzkyr bolg'anlarnыñ kəpin turkcha ayturlar (ML).*

Eski o'zbek tilida ham qaratqich aniqlovchilar belgisiz qo'llangan. Belgisiz qaratqich, asosan, ot va olmoshlar bilan ifodalangan: *Va el fayzbi uchun vazn silkigə nazm bermək (MQ). Muammā fanıda ham risāla bitibdyr (Navoiy, MN).*

Hol. Hol ham gapning tarkibiy va uzviy bo'laklaridan bo'lgan ikkinchi darajali bo'lakdir. Hozirgi o'zbek tili sintaksisiga oid ishlarda holning ma'no turlarini belgilashda turlicha tasniflar mavjud. F.Ubaeva o'rin, sabab, payt, maqsad, natija, miqdor, tartib, birgalik-yolg'izlik, ravish, o'xshatish, shart, to'siqsizlik, inkor hollarini farqlaydi (Ubaeva F. Hol kategoriyasi.T., 1971, 19-b). Bu tasnifdagi natija holi sabab holining bir ma'no guruhi, tartib va birgalik, o'xshatish hollari esa ravish holining bir ma'no guruhi ekanligini hisobga olinsa, an'anaviy holning ma'no tasnifi o'zining ilmiy qiimmatini yo'qotmaganligini sezish qiyin emas.

Eski o'zbek tilida ham holning quyidagi ma'no turlari qo'llangan:

O'rin holi. O'rin holi hozirgi o'zbek tilidagidek, kelishikli va ko'makchili shakllar bilan ifoda qilingan: *Qubād Rumg'a cherik tartıyb, muzaffar va mansur yandı (Navoiy, TMA). Ul Tabaristān sarıy tartıyb urushmadı (Navoiy, TMA).*

Payt holi. Payt hollari asosan payt ravishlari bilan ifodalangan: *Emdi sōzniñ aslıg'a shuru' qılalı (Navoiy, MQ). Va hamesha faqır musāhib erdi (Navoiy, MN).*

Ravish holi. Bu bo'lak uchun holat ravishi morfologik ashyodir: *Gayıybāna shatranjny xub oynar (Navoiy, MN). Va qasidanı puxta aytur (MN).*

Xuddi hozirgi o'zbek tilidagidek, sifat bilan ham ifodalanadi: *Qāfiyasıny yaxshı aytmaydur erdi (MN).*

Sabab holi. Sabab holi uchun maxsuslashgan so'z turkumi yo'q. Bunday hollar ish-harakatning, kengroq ma'noda belgining mavqe'iga nisbatan boshqa so'z shakllarining tutgan mavqe'idan, ya'ni predikatga nisbatan sabab munosabatini bildirgan so'z shakli va iboralarning mavqe'idan belgilanadi. Sabab holi ham kelishikli va ko'makchili shakllar bilan ifoda qilinadi: *Alar vahhdıyn ul tıflni bir qıymatıy nıməgə chırməb, ul chāh bashıda qoyub qachtıylar (Navoiy, TMA). Ul xalāuyıq taajjub yūzıdin andıyn ul hāl kāyfiyətın sorubturlar (Navoiy, NM).*

Maqsad holi. Maqsad hollarining ham kelishikli va ko'makchili shakllari mavjud: *SHikāyatg'a bu faqır qashıg'a keldılər (MN). Ilm tahsili uchun shahrg'a kelibtyr (MN).*

Darja-miqdor holi. Ma'lumki, bunday hol uchun daraja-miqdor ravishi ifoda ashyosi bo'lib xizmat qiladi, lekin sifat va boshqa so'z turkumlari ham daraja-miqdor holi mavqe'ida kelgan: *Tab'i asru xub vāqe' bolubtur (MN). G'azal kəprək aytur (MN).*

Xulosa qilib aytish mumkinki, gap bo'laklarining tarkibiy va ma'no xususiyatlarida hozirgi o'zbek adbiy tiliga o'xshash va yaqin turadigan o'rinlar anchagina. Bu, o'z navbatida, hozirgi o'zbek adbiy tili sintaksisi eski o'zbek tili sintaksisining bevosita davomi ekanligini ko'rsatib turadi.

1. Teng va tobe birikmalarga Alisher Navoiy asarlaridan 10 ta misol yozing.
2. Gap bo'laklarining har biriga uchtadan misol yozing.
3. Eski o'zbek tili sintaksisi bilan hozirgi o'zbek tili sintaksisi o'rtasida qanday farqli tomonlar mavjud?

Tayanch tushunchalar:

Sintaksis – gap, gap bo'laklari, so'z birikmalari haqidagi bilimlarni aks ettiruvchi grammatikaning bir bo'limi.

Gap – predikativlik va intonatsion jihatdan shakllangan nutq va til birligi.

So'z birikmasi – kamida ikkita mustaqil so'zning grammatik aloqasini orqali murakkab mazmuni ifodalovchi sintaktik hodisa.

Bir bosh bo'lakli gaplar

Reja:

1. Bir bosh bo'lakli gaplar bo'yicha nazariy ma'lumot.
2. Eski o'zbek tilida bir bosh bo'lakli gaplarning qo'llanilishi.

Bir bosh bo'lakli gaplar ikki bosh bo'lakli gaplardan ko'ra nutqiy tejimli sintaktik tuzilmadir. Bunday gaplar biron hodisa yoki o'ta ahamiyatli bo'lgan axborot (harakat, holat, belgi, predmet va hodisalar)ni aktuallashtiradi. Bu esa ikki bosh bo'lakli gaplar singari tarkibiy va ma'no xususiyatlarni ifoda qilishda tilda teng xizmat qila olishini ko'rsatadi.

Turkiy tilshunoslikda ham bir bosh bo'lakli gaplar til taraqqiyotining barcha davrlariga xos bo'lgan sintaktik hodisadir. Bunga turkiy xalqlarning eng qadimgi yodgorligi bo'lgan «Kul tigin» bitigtoshidan ko'plab misol keltirish mumkin: «... ilgəry kyn tog'siqqa, birgəry kyn ortusyng'aru, qurğy'aru kyn batysyña, uyrğ'aru tun ortusyng'aru, anta ichrəki buduny qop m(ancha kəryr, anch)a budun qon etdim». Bunday gaplar yodgorliklarda ko'p uchraydi.

Bir bosh bo'lakli gaplar turkiy tilshunoslikda ancha mukammal tadqiq qilingan, lekin ularning ichki tasnifida har xilliklar uchraydi. V.N.Xangeldin bir bosh bo'lakli gaplarni egali gap, egasiz gap, infinitiv gap, predikativli gap, atov gap, so'z-gap kabi turlarga ajratsa (Xangeldin V.N., 1959), M.Z.Zakiev bir bosh bo'lakli gaplar bosh bo'lagining qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga qarab fe'lli, otli va so'z – gaplarga ajratadi (Zakiev M.Z., 1963, 39-52). I.Jakipov esa egasiz gap, egasiz shaxsli gap, shaxsi noaniq egasiz gap, shaxsi umumlashgan egasiz gap kabi turlarga ajratadi (Jakipov I, 1959, 246), lekin qozoq tilshunoslari bir bosh bo'lakli gaplar sirasida shaxsi aniq gapni sanab o'tmaydilar va *shaxsi noaniq gap* hamda *shaxssiz gap*larnigina qayd qiladilar, shuningdek, *atov gap*, *undov gap* tiplarini bir bosh bo'lakli gap sifatida qaramaydilar (Qarang: Qozoq tilining grammatikasi, 1967, 126).

O'zbek tilshunosligida ham G'.Abdurahmonov, A.G'ulomov, Asqarova M, A.Safoev, A.X.Sulaymonov, S.Usmonov, E.SHodmonov, B.O'rinboev, X.G'ofurov, I.Rasulovlarning tadqiqotlarida bir bosh bo'lakli gaplar va ularning nazariy asoslari yoritib berilgan. Ayniqsa, I.Rasulov bir bosh bo'lakli gaplarni shakliy jihatdan chuqur tahlil qilib bergan.

Eski o'zbek tilida ham bir bosh bo'lakli gaplarning quyidagi turlari qo'llangan:

SHaxsi aniq gaplar. Ma'lumki, shaxsi aniq gaplarning kesimi orqali uning grammatik egasini tiklash mumkin. Kesim orqali eganing qaysi shaxs va sonda ekanligi aniq ko'rinadi. Ba'zi adabiyotlarda bunday gaplar kesim orqali ega anglashilib turganligi uchun ikki sostavli gaplarga, ba'zi adabiyotlarda esa to'liqsiz gaplarga ham kiritiladi. Lekin aksariyat adabiyotlarda shaxsi aniq gaplar sifatida e'tirof etiladi. G'.Abdurahmonov ham bu tip gaplarni bir bosh bo'lakli gaplarning bir turi sifatida qaramaydi (Abdurahmonov G', 1996).

Aksariyat adabiyotlarda shaxsi aniq gaplarning kesimi birinchi va ikkinchi shaxs shaklida bo'ladi, uchinchi shaxs shaklidagi kesimlar esa shaxsi noma'lum gaplarga xos deyiladi. A.G'ulomov shunday yozadi: «shaxsi aniq bir sostavli gap uchun kesimning birinchi va ikkinchi shaxs formasida kelishi ko'p uchraydi» (G'ulomov A., Asqarova M., 1987, 135).

Ma'lumki, birinchi, ikkinchi va uchinchi shaxs olmoshlari o'z ma'nosi bilan bir-biridan farq qiladi. Birinchi va ikkinchi shaxs olmoshlari insonni ko'zda tutadi, uchinchi shaxs olmoshi esa konkret uchinchi shaxsdan tashqari, har qanday shaxs yoki predmetni ifoda qilishi ma'lum. SHunday ekan, uchinchi shaxs olmoshi konkret shaxsni ifodalaganda, birinchi, ikkinchi shaxs olmoshlari bilan umumiylikka ega bo'ladi. Bu vazifada *u* olmoshi *men, sen* olmoshlari sirasida qaralishi lozim. SHu ma'noda *u* olmoshining gapda qo'llanmasligi *men, sen* olmoshlarining qo'llanmasligi kabi sintaktik norma bo'ladi. SHuning uchun bu tip gaplar eski o'zbek tilida:

I shaxsda ham: *Ikki kundan so'ng yana alar xizmatyg'a yettim* (Navoiy, HM 57). *Ul hazrat qashyida astag'yna oqudum* (Navoiy, HM 18). *Barur kishidin ul g'azalg'a tatabbu' qylyb, nāma yibārib erdim* (Navoiy, HM 32).

II shaxsda ham: *Xabar bolg'uncha salāmatlyg' bilā azimat qylyb ermish-siz* (Navoiy, MSH 114). *Ahbāb, yigitlikni g'animat tutuñuz* (Navoiy, MQ 81).

III shaxsda ham: *Va sultāni sahibqirān astānasyda bolur erdi* (Navoiy, MN 26). *HHəjji tubāarak safaryg'a baryb, sayr rasmi bilā Hind sarby mutavajjih boldy* (Navoiy, MN 12) keng qo'llangan.

SHaxsi noma'lum gaplar. Bunday gaplarning kesimi uchinchi shaxs ko'plikda ifodalanadi. Bu jihatdan ular ko'plik shaklidagi shaxsi aniq gaplar bilan sinonimiyani hosil qiladi. Misollar: *Va pādshāhāna jashn tyzyb, azim ashlar berib, xatm qāidasyn bajā kelyrdilər* (Navoiy, HPM 87). *Yana bir qatla ushbu nav' madrasada ham bu qit'ani aytib erdilər* (KM 21). Bu gap shaxsi aniq gap, chunki matnda aniq shaxs (Pahlavon Mahmud) haqida so'z ketmoqda. SHunga qaramay, shakl va mazmun jihatdan shaxsi aniq gaplar bilan aynan xususiyatga ega bo'lgan shaxsi noma'lum gaplar uchraydi: *Bu jihattin anby Zul-Aktāf dedilər*

(TMA 214). *G'āyat yumshag' sōzligidin anı Yazdijurdi Narm dedilār* (TMA 221).

SHaxsi noma'lum gaplarning kesimi fe'lining *-r(-ar,-ār,-ur,-ūr)* qo'shimchali sifatdosh shaklidan hosil qilingan va aksariyat gaplarda kesim vazifasida *derlār, ayturlar* fe'llari qatnashgan: *Va qıymızny vā syzmāni vā bozanı turkchā ayturlar* (ML 16). *Vā kōkältāshni turkchā til bilā derlār* (ML 15).

SHaxsi umumlashgan gaplar. Bunday gaplar mazmunan har uchala shaxsga taalluqli bo'lishi barcha adabiyotlarda aytiladi. Bunday gaplar ikkinchi shaxs birlikda qo'llanilishi bilan xarakterlanadi: *Muvāshshih xabarnı chındur deb dostg'a yetkürmā vā biravnıñ ayby vaqe' bolsa, yūzigā* (Navoiy, MQ). *Qyıla alg'ancha ta'zim vā adab binasyn ulyqma, vā hurmat xilvatıdyñ chıyqma* (Navoiy, MQ).

SHaxssiz gaplar. Bunday gaplarda ifodalangan ish-harakat yoki biror holat bajaruvchining faol ishtirokisiz yuzaga chiqadi. Bunday gaplarda ega grammatik jihatdan ifodalanmaydi; shaxsi noma'lum yoki shaxsi umumlashgan gaplardan farqlangan holda bunday gaplarning egalarini tiklab ham bo'lmaydi. Bunday gaplarning kesimlari majhul fe'llar, majhul fe'l ma'nosida qo'llangan aniq fe'llar vositasida ifodalanadi (Abdurahmonov G', ko'rsatilgan asar, 24-bet). Misollar: *Vā shavq yūzidin bashtyn qadam qylyb, Ka'bai maqsud azmyg'a qadam uruldy* (MSH 97). *Barcha salāhiyatyn ushbu muammāsydyñ ihsās qylsa bolur* (MN 95).

SHaxssiz gaplarning kesimi *-maq/-māk* formali harakat nomi bilan ham ifodalanishi mumkin: *Ul kishini qutluq evdin tashqarı sūrümāk kerāk* (MQ).

Atov gaplar. Eski o'zbek tilida atov gaplarning qo'llanish doirasi cheklangan. Ular, asosan, badiiy va didaktik asarlar tilida qo'llanib, asar sarlavhalarini tashkil etgan: *Muhammad Xoġa beg sifatı* (Muhabbatnoma). *Hikāyat. SHE'r.* (QR).

Hozirgi o'zbek tilida atov gaplarning turli tiplari kelib chiqdi va qo'llanish doirasi kengaydi.

Savol va topshiriqlar:

1. SHaxsi aniq gaplarni misollar asosida tushuntirib bering.
2. SHaxsi aniq gaplar bilan shaxsi noma'lum gaplarning qanday farqli tomonlari bor?
3. SHaxssiz gaplarga xos bo'lgan xususiyatlar nima?

16-ma'ruza

Bog'langan qo'shma gaplar taraqqiyoti

Reja:

1. Bog'langan qo'shma gaplar bo'yicha nazariy ma'lumot.
2. Qiyoslash munosabatini ifodalovchi bog'langan qo'shma gaplar.
3. Payt munosabatini ifodalovchi bog'langan qo'shma gaplar.

4. Sabab-natija munosabatini ifodalovchi bog'langan qo'shma gaplar.

Adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'. Tarixiy sintaksis.-T., 1974.
2. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-М.-Л.,1962.
3. Serebrinnikov B.A., Gadjeva N.Z. Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazыkovyu Fonetika, morfologiya, sintaksis.-M., 1986.

An'anaviy tilshunoslikda bog'langan qo'shma gaplarning ma'no jihatdan besh turi: 1) qiyoslash munosabati; 2) payt munosabati; 3) ayiruv munosabati; 4) sabab- natija munosabati; 5) izohlash munosabati sanab o'tiladi va har bir turning formal-grammatik tomoni tahlil qilinadi (O'zbek tili grammatikasi, 1976). S.Solixo'jaeva tadqiqotlarida esa bog'langan qo'shma gaplar orasidagi mazmuniy munosabatlar haqida fikr yuritiladi (Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo'jaeva S., 1992, 120-200).

Rus tilshunosligida bog'langan qo'shma gaplar tarkibidagi bog'lovchilarning ishtirokiga ko'ra ikki guruhga ajratiladi: a) ochiq strukturali bog'langan qo'shma gaplar; b) yopiq strukturali bog'langan qo'shma gaplar (Beloshapkova V.A., 1967, 62-69). S.Solixo'jaeva tadqiqotlarida ham o'zbek tilidagi bog'langan qo'shma gaplar shu tamoyil asosida tahlil etiladi (Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo'jaeva S., 1992, 127).

Alisher Navoiy nasriy asarlaridagi bir bosh bo'lakli bog'langan qo'shma gaplar tahlil etilganda, shu narsa ma'lum bo'ldiki, bunday gaplarni asosiy bog'lovchi vosita va biriktiruv bog'lovchisidir. Ma'lumki, va bog'lovchisi gapning uyushiq bo'laklarini ham, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni ham bir-biriga bog'laydi. Hozirgi o'zbek tilida bu bog'lovchi bilan «qo'shma gap komponentlari sirasini davom ettirganda, birinchi va ikkinchi komponentni bog'lasa, keyingi komponent boshqa teng bog'lovchi orqali yoki intonatsiya orqali bog'lanadi. Boshqacha qilib aytganda, birinchi va ikkinchi komponentlarda bir teng bog'lovchi grammatik forma sifatida ishtirok etsa, qolgan komponentlar orasida boshqa bir teng bog'lovchi grammatik forma sifatida ishtirok etadi. Bu stilistik jihatdan ravonlikni ta'minlaydi» (Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo'jaeva S., 1992, 127). *Va* bog'lovchisining semantik doirasi eski o'zbek tilida, shu jumladan, Alisher Navoiy asarlari tilida nisbatan ancha kengdir, u uyushiq bo'laklarda, ayniqsa qo'shma gap ko'chimidagi sodda gap kompenetlarinining turli mazmun munosbatlarini ifodalashda faol qatnashgan (Ashirboev S., 1990, 295-297).

Alisher Navoiy asarlari tilida esa *va* bog'lovchisi takroran qo'llana beradi. Misol: *Devanlar uchun fehris bitib erdilär va har birin mavsum bir ismg'a qilyib erdilär va bu ismg'a faqir bais bolg'anyny dag'yi izhyr qilyib erdilär* (XM 57).

Fikrimizcha, bunga asosiy sabab *va* bog'lovchisining eski o'zbek tilida qo'llanish imkoniyatining kengligidir. Bu bog'lovchining Alisher Navoiy davrida

uyushiq bo'laklarni bog'lash bilan birgalikda yangi gapning boshlanishini ko'rsatuvchi ishora sifatida qo'llanishi G'.Abdurahmonov tomonidan tadqiq etilgan (Abduraxmonov G., 1960, 21) va bu fikr boshqa turkiyshunos olimlar tomonidan ham ma'qullangan (Mirzazoda., 1968, 97). Demak, aynan mana shu holat, ya'ni, *va* bog'lovchisining yangi gapning boshlanishini ko'rsatuvchi ishora sifatida ham qo'llanishi ochiq strukturali bog'langan qo'shma gaplarda sodda gaplarni istagancha davom ettirish imkonini bergan. Ikkinchidan, bu holatni bog'lovchi shakliy vositalarning mavqei u qadar muhim emasligi bilan ham izohlash mumkin.

Sintaktik konstruksiyalar semantikasi haqida so'z yuritilganda *modus* va *diktum* atamalariga to'xtalib o'tish lozim. Modus va diktum gaplarning semantik xususiyatini belgilab beruvchi tushunchalar hisoblanadi. Bu tushunchalar rus tilshunoslari va o'zbek tilshunoslari tomonidan ham e'tirof etilgan.

Ma'lumki, diktum gapda asosiy fikr-voqeaning ifodalovchisi sifatida tushunilsa, modus diktum voqeaning sub'ektiv interpretatsiyasi (CHeremisinaM.I., Kolosova T.A., 1987, 34) hisoblanadi. Modus va diktum sodda gaplarda ham, qo'shma gaplarda ham mavjud bo'ladi. Ayniqsa, qo'shma gaplarda ularning aktuallashuvi o'ziga xos bo'ladi.

Ma'lumki, qo'shma gaplarda ikki yoki undan ortiq voqealar ifodalanadi. Mana shu voqealar semantik xususiyatiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1. Diktum voqea.
2. Modus voqea.

Ergashgan qo'shma gaplardagi diktum va modus mazmunning ifodalanishi, ularning o'ziga xos xususiyatlari N.Mahmudovning tadqiqotlarida keng va atroflicha yoritilgan (Mahmudov N., Nurmonov A., 1995, 166-218).

Bu xususda N.Mahmudov shunday yozadi: "Bu o'rinda gap ma'nosidagi ikki xil tabiatli mazmuni farqlash kerak bo'ladi. Mazmuniy sintaksisning taraqqiyoti munosabati bilan, - deb yozadi V.A.Beloshapkova, - juda ko'p tilshunoslar tomonidan turli vaqtlarda aytilgan gap ma'nosida bir-biridan prinsipial farqlanuvchi ikki tur mazmun – borliqni aks ettiruvchi xolis mazmun va fikrlovchining ana shu borliqqa munosabatini aks ettiruvchi sub'ektiv mazmun qo'shilgan, degan fikr alohida dolzarblik kasb etadi". *Va* bog'lovchili qo'shma gaplarda turli mazmun munosabatlari ifodalangan. Ular quyidagilar:

1. Qiyoslash munosabati. Bunday gaplarda ikki denotativ voqea o'zaro qiyoslanadi. Mana shu qiyoslanish asosida har ikkala denotativ voqea uchun umumiy bo'lgan semantika namoyon bo'ladi. Masalan: *Haq malʼyn kyydirgʼanni devana derlʼar vʼa yaruq kyndʼ shami kʼafuriy yaqqanny aqldyn begana derlʼar* (MQ 111-112).

Birinchidan, ushbu gap tarkibidagi sodda gaplar tenglanish asosida aloqaga kirishgan, ya'ni har bir denotativ voqea yakka holda ham qo'llana oladi. Lekin ikkinchi tomondan, jips mazmuniy bog'lanish bor. Avvalo, har ikkala gapda bitta umumiy semantika-aqlsizlik izohlanmoqda. Birinchi denotativ voqea (*Haq malʼyn kyydirgʼanni devana derlʼar*) asosiy voqea, ikkinchi denotativ voqea (*Yaruq kyndʼ shami kʼafuriy yaqqanny aqldyn begana derlʼar*) izohlovchi voqea ikkinchi

denotativ voqeaga qiyoslangan holda uning ma'nosi yanada chuqurroq, kengroq izohlanmoqda.

Haq molini kuydirgan odam kunduzida sham yoqib yurgan kishiga o'xshatilmoqda. əz-o'zidan ma'lumki, kunduzi sham yoqishga hech qanday hojat yo'q. Kunduzida sham yoqib yurgan kishi, albatta, hammaga kulgi, masxara bo'ladi. Haq molini kuydirganlar aynan shunday kishilarga qiyos qilinmoqda. Bu gap asosida *Haq molin kuydirgan yoruq kunda sham'i kofuriy yoqqan bilan barobar* degan mazmun yotadi.

Qo'shma gaplar tarkibidagi gaplarning semantik bog'lanishida gaplar tarkibidagi oppozitiv vositalar muhim rol o'ynaydi*. Bunday oppozitiv vositalar har ikkala gap tarkibida kelib havola bo'laklar (Havola bo'laklar haqida qarang: Mahmudov N., Nurmonov A., 1995, 172) kabi bir-birini talab etadi, semantik munosabatga kirishadi.

Yuqoridagi misolda denotativ voqealarning semantik bog'lanishida *haq molin kuydirgan - yoruq kunda sham'i kofuriy yoqqan, devona – aqldin begona* oppozitiv vositalarning oppozitiv munosabati muhim vosita sifatida ishtirok etmoqda.

2. Payt munosabatini ifodalagan. An'anaviy tilshunoslikda va bog'lovchisi sodda gaplarni bir-biriga bog'laganda: a) o'zi bog'lagan sodda gaplarda ifoda qilingan ish-harakat, voqea va hodisalarning bir vaqtda bo'lganini; b) ish-harakatning ketma-ket bo'lganini ifodalash aytiladi (SHoabdurahmonov SH., Asqarova M. va b., 1980, 426).

G'.Abdurahmonov to'g'ri ta'kidlaganidek, biriktiruv bog'lovchili qo'shma gaplarning boshqa ma'no turlari ham ma'lum darajada payt ma'nosi bilan bog'lanadi, ammo ularda o'ziga xos ma'no etakchi bo'ladi. SHuningdek, ma'lum bir payt bilan bog'liq bo'lgan qo'shma gaplarda ham qo'shimcha, boshqa ma'no ottenkalari bo'lishi mumkin (Abdurahmonov G'.Qo'shma gap sintaksisi asoslari.-T., 1958, 73).

Eski o'zbek tilida ham payt mazmuni quyidagicha ifodalangan:

Qo'shma gap tarkibidagi har ikki denotativ voqea bir paytda sodir bo'ladi: *Bataxisis, «Kimyai saadat»din va shayx Azizi Nasafiy... rasailin ham ta'rif qylurlar erdi va andyn sōzlār naql qylurlar erdi* (HSHA 78). Denotatlar mazmuniy bog'lanishi *«Kimyoi saodat»din, rasoilin-andin* leksik vositalari oppozitsiyasi orqali yuzaga chiqmoqda. *Andin* leksemasi yuqoridagi leksemalar bilan semantik munosabatga kirishgan holda birinchi denotat bilan ikkinchi denotatning mantiqiy bog'lanishini ta'minlamoqda.

Denotativ voqealar birin-ketin sodir bo'ladi. Birin-ketin sodir bo'lishlik denotatlar tarkibidagi ayrim leksik vositalar semantikasi orqali reallashadi:

Axir leksemasi orqali: *Kōp kishvār aldı vā axir rihlat kōsin chaldı* (TMA 213).

* Биз оппозитив восита атамаси остида сээрар зид маъноли, бир-бирига яъин маъноли ссезлар, ссез бирикмалари муносабати хусусида фикр юритамиз.

Gah leksemasi orqali: *Və gah g'urbatda alil va g'arib eligə zalil boldum və gah azizlar xizmatıdın özümni bahramand və sözümni dilpisand taptım* (MQ 5-6).

Nechə yil: *Və nechə yil alar xizmatıg'a barıb, faqir tariyqın ixtiyar qıldıylar və nechə yil alar suhbat və mulazamatlarıda suluh qılıb, xaaqahlarıda azim arbainlar chıqardıylar* (HSHA 83).

Bir mahal: *Xah bir mahalda birav uchun aytg'an, xah biravnyñ ruq'asıg'a javab uy barg'an* (HPM 82).

Andıyn səqrə: *Sabzavarda qaza mansabını aça bergəndırlər, andıyn səqrə Isfarayında qazi bolg'andur* (MN 58).

Muddatidurkim: *Və Kirman viloyatida hukumat qıldı və muddatidurkim, padshah eshigidə amarat devanıda muhr basadur* (MN 184). Ushbu misolda voqealarning ketma-ket ro'y berishi predikatlar orqali ham shakllangan. Birinchi denotatning predikati o'tgan zamon fe'l shakli bilan ifodalangan bo'lsa, keyingi denotatning predikati hozirgi-kelasi zamon fe'l shakli bilan ifodalangan.

3. Sabab-natija mazmuni ifodalangan.

Sabab-natija munosabati haqida gapirar ekan, G'.Abdurahmonov bunday munosabatning yuzaga kelishida faqat bog'lovchilar emas, balki sodda gaplar tarkibidagi ayrim bo'laklarning semantikasi rol o'ynashini ta'kidlaydi (Abdurahmonov G'., 1958, 73).

Misollarga murojaat qilaylik: «*Minjohun-najot*» qasidasıda *hidoyat tariyqın tızyb-men və zalalat ahlyg'a najat shahrahyn kergızyb-men* (ML 124).

Ushbu misolda *Hidoyat tariyqi – najot shohrohi* so'z birikmasi oppozitiv munosabatni yuzaga keltirmoqda. *Hidoyat tariyqi* so'z birikmasining semantikasi *najot shohrohi* orqali izohlanmoqda. *Hidoyat tariyqi* leksik birikmasining mazmuni *to'g'ri yo'lga etaklash yo'li yoki qoidasi* demakdir. *Najot shohrohi esa najotning katta yo'lidir. Hidoyat tariyqi – najot shohrohi* izohlovchi-izohlanmish munosabati orqali sabab-natija mazmuni kelib chiqqan. Demak, zalolat ahli uchun najot yo'li bu hidoyat tariyqidir, ya'ni uni o'rganish, undan ogoh bo'lish. Zalolat ahli hidoyat tariyqini o'rganish orqaligina to'g'ri yo'lga chiqish mumkin.

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida *ammo* grammatik shaklining o'zaro zid bo'lgan sodda gaplarni bir-biriga bog'lashi tilshunoslar tomonidan e'tirof etilgan. Lekin eski o'zbek tilida bu shakl bir-biriga zid bo'lmagan sodda gaplar tarkibida ham qo'llanadi. *Va* shakli esa zidlov munosabatli qo'shma gaplar tarkibida ham kelgan. Bunday holatlar ham mazkur shakllarning sodda gaplarni bog'lashda asosiy vosita ekanligiga shubha uyg'otadi.

Ammo bog'lovchisi quyidagi o'rinlarda uchraydi:

1. *Zid munosabatli qo'shma gaplarda: Hushi barıda yaxshy abyatlar aytyb erdi, amma junun vaqtyda bu baytny kerp oqur erdi* (MN 35).

Denotatlar orasidagi zid munosabat *xushi bor-junun, yaxshi abyot - bu bayt* oppozitsiyasi orqali ifodalangan. *Xushi bor* - funksional bo'lmagan predikativ birikmasi *junun* leksemasi bilan semantik jihatdan o'zaro zid munosabatni yuzaga keltira oladi, ya'ni asliy zidlik hisoblanadi. *Yaxshi abyotlar - bu bayt* so'z birikmalari, to'g'rirog'i, *yaxshi - bu* leksemalari o'zaro zidlik oppozitsiyasini

keltirib chiqara olmaydi, lekin *bu* leksemasi mazkur misolda *yomon* leksemasining substituti sifatida kelgan bo'lib, kontekstual jihatdangina shu leksemaning semantikasini o'ziga olgan. Demak, bunday zidlikni nisbiy zidlik deb atash mumkin. Mazkur gapni quyidagi ko'chimda ifodalaganda maqsad oydinlashadi. Qiyoslang: *Hushi barʻida yaxshʻi abyatlar aytʻib erdi, amma junun vaqtʻida yaman baytlarʻin kʻep oqur erdi yʻaki yaxshʻi bayt aytmas erdi.*

2. *Semantik jihatdan zid bo'lmagan qo'shma gaplar tarkibida.* Bunday gaplarda *ammo* bog'lovchisi semantikasida zidlik tushunchasi bo'lmaydi, balki bog'lovchilik funksiyasi saqlanib qolgan holda, *ammo* so'zida ta'kid ma'nosi ham birga anglashiladi, lekin ot va uning substituti oppozitsiyasi ikki gap semantikasining bir-biriga aloqadorligini ta'minlaydi. *Dag'ʻy Istahrnʻy bina qyldʻy, amma kʻoprʻak avqat anda bolur erdi* (TMA 185). SHakliy tomondan qaraganda, zidlov bog'lovchi ishtirok etgan, demak, zidlov munosabat shakllanishi kerak, lekin bu misolda zidlash munosabati yo'q. Denotatlar *Istahrni - anda* oppozitsiyasi orqali bog'lanmoqda. Mazmunan ketma-ket ro'y bergan ikki denotativ voqea teng mavqeda, payt munosabati ifodalangan. Mazkur gapning ikkinchi komponenti predikatida bo'lishlilik semasi aks etgan bo'lsa, «*Damovadni bino qildi, ammo anda gahi bo'lur erdi* (TMA 185)» misolida predikatda garchand bo'lishlilik shakli reallashgan bo'lsa-da, mazmunan bo'lishsizlikni ifoda qiladi. Bir qarashda *ammo* bog'lovchisi o'zaro zid mazmun munosabatidagi gaplarni bog'lagandek ko'rinadi, lekin qo'shma gapning umumiy mazmunida bir komponent mazmuni ikkinchi komponent mazmunini inkor etayotgani yo'q, ya'ni *Damovadni bino qilganligi*, unda *gahi bo'lishiga* qarshi qo'yilayotgani yo'q, boshqacha aytganda, ikkinchi gap birinchi gap mazmuniga zid emas, lekin gapda ziddiyati bo'lmagan *Damovad – anda* ot va olmosh (substitut) oppozitsiyasi mavjud.

Savol va topshiriqlar:

1. Qo'shma gaplar bilan yoyiq sodda gaplar o'rtasidagi farqni tushuntirib bering.
2. Eski o'zbek tilida bog'langan qo'shma gaplar qanday bog'lovchilar yordamida bog'langan?
3. Bog'langan qo'shma gaplarga 10ta misol yozing.

17-ma'ruza

Ergash gapli qo'shma gaplar

Reja:

1. Ergash gapli qo'shma gaplar haqida nazariy ma'lumot.
2. Ergash gapli qo'shma gaplar tasnifi.

Adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'. Tarixiy sintaksis.-T., 1974.
2. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-М.-Л.,1962.
3. Serebrinnikov B.A., Gadjeva N.Z. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazykovyu Fonetika, morfologiya, sintaksis.-M., 1986.

Ma'lumki, ergashgan qo'shma gaplarda ikki yoki undan ortiq sodda gaplar o'zaro hokim-tobelik munosabati orqali bog'lanadi. Ergash gap bosh gapga tobe bog'lanib, bosh gapdagi biror bo'lakni izohlab keladi. Bosh va ergash gap grammatik hamda mazmunan jips bog'lanib, yaxlit birlikni tashkil etadi va umumiy bir fikrni ifodalaydi. Ular o'zaro fe'lning amaliy shakllarining qo'llanishi (turli grammatik vositalar bilan birikkan sifatdosh, ravishdosh va shart fe'li), yordamchi so'zlar orqali munosabatga kirishishi aytiladi (Abdurahmonov G', 1996, 185). Ergashgan qo'shma gaplarning guruhlanishi ergash gapning bosh gapdagi qaysi bo'lakni izohlab kelishiga qarab belgilanadi. SHuni aytish kerakki, ergash gaplarning tasnifida tilshunoslar o'rtasida umumiylik bor. O'zbek tilshunosligida ergash gaplar mazmuniy – shakliy jihatdan 14 turga ajratiladi: 1) ega, 2) kesim, 3) to'ldiruvchi, 4) aniqlovchi, 5) ravish, 6) o'lchov- daraja, 7) chog'ishtirish-o'xshatish, 8) sabab, 9) maqsad, 10) payt, 11) o'rin, 12) shart, 13) to'siqsiz, 14) natija ergash gaplar (G'ulomov A., Asqarova M., 1987, 187). N.Mahmudov ham ergashgan qo'shma gaplar semantikasini ayni shu tasnif asosida tahlil etadi (Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo'jaeva S., 1992, 243). G'.Abdurahmonov esa ularni quyidagi turlarga ajratadi: 1) aniqlovchi, 2) to'ldiruvchi, 3) ega, 4) kesim, 5) payt, 6) sabab, 7) shart, 8) maqsad, 9) to'siqsiz, 10) natija, 11) ravish, 12) qiyos, 13) umumlashtiruvchi-izoh ergash gaplar (Abdurahmonov G', 1996, 191-216). Uning bu tasnifida yuqoridagi barcha qo'shma gaplar aks etgan bo'lsa-da, qiyos va umumlashtiruvchi ergash gaplar asossiz maydalashtirilib yuborilgan. Masalan, umumlashtiruvchi-izoh ergash gapli qo'shma gaplar tabiati haqida to'xtalar ekan, u shunday yozadi: «Ergash gaplarning shunday turlari borki, ular bosh gapga analitik-sintetik yo'l bilan bog'lanadi. Bu holda bosh va ergash gap o'zaro nisbiy olmoshlar orqali birikib, ergash gapning kesimi shart mayli orqali ifodalanadi. Demak, bunday ergash gaplar bosh gapga asosan leksik vositalar va shart mayli orqali bog'lanadi. Bu bog'lanish ikki tomonlama bo'lib, bog'lovchi leksik vositalar ham ergash gap, ham bosh gap tarkibida qo'llanadi» (Abdurahmonov G', 1996, 216).

Eski o'zbek tilida ham ergash gapli qo'shma gaplarning yuqoridagi turlari qayd qilinadi. Quyida ularni ko'rib o'tamiz.

Ega ergash gapli qo'shma gaplar. Ma'lumki, ega ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan egani izohlab, to'ldirib keladi. Eski o'zbek tilida ega ergash gap bosh gapga quyidagicha bog'langan:

1. Hozirgi o'zbek tilidagidek, fe'lning shart mayli formasi yordamida: *Har kim padshah bolsa, yana ya'ni xazana uyig'maq kerak (BN). Har kishi tyrkicha aytsa, bir ayag' ichsyn (BN).*

2. *-r(-ar,-ar,-ur,-yr)* affiksli sifatdosh formasi yordamida: *Ul chin sōzni yalg'ang'a qatar, durrı saminny najasatqa atar (Navoiy MQ).*
3. Fe'ning aniqlik mayli formasi yordamida: *Har kishi kim tiriklik manzılyg'a kelibtyr, axyr dunya g'amxanasıdyın kechkysıdyr (BN).*
4. *-ke,-kim* bog'lovchisi orqali: *Sōhrə ma'lum boldı kim, tujavırlarınny tazıyry ekəndyr (BN).*

Eski o'zbek tilida ham ega ergash gap bosh gapda ifodalanmagan egani izohlab kelgan: *Har kimke vafa qylsa, vafa tarqusıdyr//Har kimke jafa qylsa, jafa tarqusıdyr (BN)*

Kesim ergash gapli qo'shma gaplar. Kesim ergash gap bosh gapning olmosh orqali ifodalangan kesimini izohlab, bosh gapga hozirgi o'zbek tilidagidek, *-ke,-kim* bog'lovchisi orqali bog'langan. Bosh gapning kesimi vazifasida hozirgi o'zbek tilida *shu* olmoshi keladi. Eski o'zbek tilida esa ko'proq *bu, bular, ul* ko'rsatish olmoshlari qo'llangan. Misollar: *Himmatı və g'arazı ul edikim, ul ishni kamalg'a tegyrgəy (BN).* *Umid andaqdurkim, ushbu kyp taq-la Xisravshahnyı jami' navkar və savdarı kelib, padshah qullug'ın qabul qylg'aylar (BN).*

To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplar. Ma'lumki, to'ldiruvchi ergash gaplar bosh gaplardagi to'ldiruvchi sintaktik vaziyatidagi leksemaning ma'nosini to'ldirib keladi va bosh gapga *-ki // -kim* shakliy vositasi orqali bog'lanadi: *Aqibat aqa qarar tartı kim, saltanat tajıyn ikki ach arslan arasida qoyg'aylar (Navoiy TMA).* *Ish aqa yetti kim, bizny el xandaq yaqasıg'acha barıyb, qul və dadak keltıryrlər edi (BN).*

Hozirgi o'zbek tilida to'ldiruvchi ergash gaplar bosh gapga fe'ning shart mayli shakli, *deb* yordamchisi, *-mi,-chi, -ku* yuklamalari va *-ki* bog'lovchisi yordamida bog'lanadi. Eski o'zbek tilida esa asosan *-ke,-kim* vositasida bog'langan.

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar. Ma'lumki, aniqlovchi ergash gap bosh gapdagi aniqlovchi vazifasida qo'llangan, ayrim so'zlarning ma'nosini konkretlashtirib keladi yoki bosh gapdagi predmetning aniqlovchisi vazifasini bajaradi. Aniqlovchi ergash gap ko'pincha bosh gapdagi predmet belgisini uning harakati yoki holatiga ko'ra aniqlaydi. Aniqlovchi ergash gap bosh gapdagi ot orqali ifodalangan turli bo'laklarni izohlab keladi.

Aniqlovchi ergash gapning tarixiy taraqqiyotiga nazar tashlasak, uni uzoq tarixga ega ekanini ko'ramiz. Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar qadimgi turkiy tilda, shuningdek, eski o'zbek tilida ham keng qo'llangan.

Hozirgi o'zbek tilida aniqlovchi ergash gaplar bosh gapga *-ki* bog'lovchisi hamda shart mayli formasi yordamida bog'lanadi. Eski o'zbek tilida ham shunday holni kuzatish mumkin: *Haja falang'a dag'ı hukm bolsa kim, alar ishıdin xabardar bolub, alarg'a madadkarlıg'ıda taqsir qylmasa (Navoiy MSH).* *Sudurg'a hukm bolsa kim, vilayat avqafıdyın xabardar bolsalar (Navoiy MSH).* *Andaq rivayat qylıdylar kim, chumchuq bezgək bolg'andur (BN)*

Ba'zan aniqlanayotgan bo'lak shaklan ifodalanmasligi ham mumkin. Lekin mazmunan u to'liq anglashinaveradi: *Andoq eshitildikim, Astrobodda olamdın o'tubtur (Navoiy MN).* Mazkur misolda bosh gap tarkibidagi aniqlanayotgan

bo'lak (*xabar*) shaklan ifodalanmagan. Aniqlovchi ergash gap bosh gapdagi aynan ana shu ifodalanmagan sub'ektni aniqlab, izohlab kelgan. Implisit sub'ekt *andoq* havola bo'lagi orqali anglashilib turibdi.

Sabab ergash gapli qo'shma gaplar. Bunday gaplarning mazmuni sabab munosabatidan iborat. Ergash gap sabab voqeani, bosh gap undan kelib chiqadigan natijani ifodalaydi. Bunday ergash gaplarda sodda gaplarning semantik munosabatida *ul jihattin, bu jihattin* leksik birikmalarining semantikasi muhim ahamiyatga ega. Bu vositalar bosh gapning boshida kelib, sabab holi semantik vaziyatini egallaydi. Sabab voqea ana shu vositalar yordamida natija voqeaning ichiga kiradi. Sabab voqea, ya'ni, shart ergash gap oldin, undan so'ng bosh gap keladi. Chunki sabab voqea ifodalangandan so'ng *ul jihattin, bu jihattin* vositalari bilan asosiy denotatning yuzaga chiqish sababi izohlanadi. SHuning uchun ergash gapning bosh gapdan oldin o'rinlashuvi mantiqan to'g'ri. Misollar: *Bard lafzıdın achchıg'ı kelyr erdi, bu jihattın aña tashvish beryrlər erdi* (Navoiy MN). *CHun sizniñ tabug'ıñızda davlatxahlıg' sözini ayturg'a ma'murmen, ul jihattın gustahlıg' bilə arzadasht bitildi* (Navoiy MSH).

YUqorida ta'kidlanganidek, *chun* leksemasi sabab ergash gapli qo'shma gaplarda ham qo'llanib, ular o'rtasidagi semantik munosabatni reallashtirgan. Bunda ham ergash gap bosh gapdan oldin kelgan: *Ul xazratg'a chun ravshan bolub erdi, inaor qyla almadım* (Navoiy MN).

Ushbu misolda ham payt munosabatlari ifodalangan. YA'ni, qachon inkor qila olmadi, deyish mumkin yoki nima sababdan, degan savol qo'yish mumkin. Lekin gapda payt ma'nosiga nisbatan sabab mazmuni kuchli. Chunki asosiy gapning bajarilishidagi payt emas, balki sabab birinchi planga chiqarilmoqda, *inkor qila olmaslik* sababi alohida ta'kidlanmoqda.

Endi quyidagi misolni ko'raylik: *Va qatl istida'sı qıldı ersə, qatl buyurdı* (TMA 231). Ushbu gapning ham mazmunini sabab-natija munosabati tashkil etadi. YUqorida ta'kidlanganidek, *ijro maylidagi fe'l+to'liqsiz fe'l* shakli payt ergash gapli qo'shma gaplardagi sodda gaplarni o'zaro munosabatini ta'minlaydi. Lekin shuni ta'kidlash joizki, bunday qo'shma gaplarda payt mazmuni ham, sabab mazmuni ham ifodalanadi.

Sabab ergash gap bosh gapga *-ki, kim* vositasida ham bog'lanishi mumkin. Bunday qo'shma gaplarda bosh gap ergash gapdan oldin joylashadi: *Mavt marazıda tajny apany qarnıg'a qoydı kim, Darabqa hamila erdi* (Navoiy TMA).

Hozirgi o'zbek tilida ham sabab ergash gaplar bosh gapga ba'zan *-ki* shakliy vositasida bog'lanadi. Lekin yuqoridagi misoldan farqli ravishda, ergash gap bosh gapdan avval joylashadi: *Ayol borki, olam munavvar. Sen borsanki, shodman hayotdan kabi.*

YUqorida ta'kidlanganidek, Alisher Navoiy asarlari tilida bosh gap ergash gapdan oldin joylashadi. Demak, bosh gap (*Tojni aning qornig'a qo'yish*) ning yuzaga kelishiga ergash gap (*Dorobg'a homila erdi*) sabab bo'lmoqda. Nutq talabiga ko'ra ergash gapni bosh gapdan oldinga o'tkazish mumkin: *Darobqa homila erdi, shuning uchun mavt marazida tojni aning qornig'a qo'ydi*, kabi.

Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, bunday bog'lanishda bosh va ergash gaplarning o'rinlashuvi erkin bo'ladi. Qaysi gap ta'kidli ifodaga ega bo'lsa, so'zlovchi uchun muhim bo'lsa, o'sha denotat avval joylashadi. Misoldagi asosiy voqea (*Tojni aning qornig'a qo'ydi*) so'zlovchi uchun muhim, shuning uchun uni birinchi planga qo'ygan.

SHu bilan birga, sabab ergash gap bosh gapga yana quyidagi vositalar yordamida bog'lanishi mumkin:

Negakim bog'lovchisi yordamida: Bu fursatda Bajurnyi shah Mir Husayng'a inayat qilyib, Xaja Kalanni tilab erdyk, negakim Xaja Kalan musahyb erdi (BN).

O'tgan zamon sifatdoshiga uchinchi shaxs egalik affiksining qo'shilishi, so'ngra uchun ko'makchisini keltirish bilan: *Qabulnyñ daromad vè hasylyny bilməy mundaq taxmil bolg'anı uchun, vilayat xili xarab boldı (BN).* Ba'zan sifatdosh tarkibidagi egalik affiksi tushib qolgan: *Atasy vilayatqa kirib, nechə mahal sallahlıyq qylg'an uchun, Qanbar Ali sallah der erdilər (BN).*

-b(-ib,-ыb//-ub,-үb) affiksli ravishdosh vositasida: *Bu vaqea andyn yad berib, cherik eligə vahima g'alıyb boldı (BN).*

SHart ergash gapli qo'shma gaplar. Hozirgi o'zbek tilida shart ergash gaplar bosh gap bilan fe'ning shart mayli shakli, o'rin-payt kelishigidagi sifatdosh shakli, kelasi zamon sifatdoshi hamda to'liqsiz fe'l, ravishdoshning bo'lishsiz shakli, o'rin-payt kelishigida sifatdosh hamda to'liqsiz fe'l shakllari orqali birikadi.

Bunday qo'shma gaplar mazmunini shart munosabati tashkil etadi. Ikki yoki undan ortiq denotativ gap shartlanganlik munosabatiga kirishadi. SHakliy funksional jihatdan ergash gap bosh gapning sintaktik qurilishida shart holi o'rnini egallaydi: *Dost visalyn tilər bolsañ, ashıyq bol (Navoiy MQ).*

Ergash gapning predikati bo'lishsiz fe'l shakli bilan ifodalanishi mumkin. Buning natijasida shart voqea bir qadar ta'kidli ifodaga ega bo'ladi: *Har vafag'a yuz jafa tartmasañ, gүнəhkər-sen (Navoiy MQ).*

Eski o'zbek tilida *agar* bog'lovchisi shart ergash gapli qo'shma gaplar tarkibida keng qo'llangan bo'lib, u shart mazmunini kuchaytirib kelgan: *Agar shabixun barsaq, qarang'u kechədə kishi kərməs (BN).*

Agar yordamchisi XI asrlardan boshlab fors-tojik tilidan o'zlashgan bo'lib, to hozirgi kungacha qo'llanib kelayotgan shart bog'lovchisidir. XI-XII-XIII asr adabiy tilida oz miqdorda ko'zga tashlanib, XIV-XVI asrlardan boshlab keng qo'llangan. Bu bog'lovchi *ar* shaklida ham qo'llangan: *Ma'zur tut ar vaslyña kechrək yetsəm//nechara qylay azg'ına mani' bardur (BN).*

Ergash gapning o'rni, chegarasi va uning formal shakllanishida o'ziga xoslik ham ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida avval shart ergash gap, so'ngra bosh gapning kelishi doimiy qonuniyat. Lekin eski o'zbek tilida bosh gapning ergash gapdan oldin kelishi holati ham kuzatiladi: *Zeridastlarg'a naf' yetkyr, agar tiləsəñ ke, zabardastlardan zarar kərməgəy-sen (Navoiy MQ).* Ushbu gapni quyidagicha transformatsiya qilish mumkin: *Agar zabardastlardan zarar ko'rmaslikni tilasang, zeridastlarg'a naf' etkur.*

Endi quyidagi gaplarni tahlil qilib ko'raylik: *Desəñ ke, taatmyñ zayə bolmag'ay – yedur; Tiləsəñ ke, libasyn eskirməgəy – kiydyr (Navoiy MQ).*

SHakliy jihatdan olib qaralganda, *desangki, tilasangki* so'zlari kirish so'z vazifasida qo'llangandek ko'rinadi. CHunki *zoe bo'lmag'ay, eskirmagay* kelasi zamon fe'l shakllari kesim vazifasida kelgan. Lekin mazmunan olib qaralganda, *desangki, tilasangki* leksemalari ergash gaplar predikatining bir qismi hisoblanadi. Qiyoslang: *taoming zoe bo'lmag'ay – edur yoki libosing eskirmagay – kiydur*, deb olsak, ma'no chalaligi yuzaga keladi, shartlanganlik munosabati to'la reallashmaydi. Bu gaplarni quyidagicha transformatsiya qilish mumkin: *Taoming zoe bo'lmasin desang, edur yoki libosing eskirmaslikni tilasang, kiydur*. Fikrimizcha, bunday konstruksiyalar eski o'zbek tiliga fors-tojik tilidan o'zlashgan.

SHart ergash gapning kesimi buyruq maylidagi fe'l shakli bilan ifodalanadi. Bosh gap bilan *–ki (-kim)* vositasida shakliy sintagmatik munosabatda bo'ladi: *Mazlumg'a baxshayish kergyz ke, zalimдын asayish kergay-sen* (Navoiy MQ). Bunday shakliy vosita orqali birikish hozirgi o'zbek tilida kuzatilmaydi.

SHart ergash gap bosh gapga *–sa erdi* shakliy vositasida ham birikishi mumkin. Bunda shart voqea taxmin, gumon ma'no ottenkalariga ega bo'ladi: *Andaq ke, bir az nimə bevuqufraq kishi qashыda oqusa erdi, kəp yaxshыlyqqa otkəryr erdi* (Navoiy HM).

To'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplar. Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida to'siqsiz ergash gaplar bosh gapga *–sa ham, –ganda ham, –sa+da, –gani bilan, qaramay* kabi shakliy vositalar yordami bilan bog'lanadi. Eski o'zbek tilida esa shart ergash gapning predikatlari ijro maylidagi fe'l shaklida bo'ladi. To'siqsizlik ma'nolarini ifodalashda ergash gap tarkibidagi *agar, agarchi* leksemalari katta rol o'ynaydi. SHu bilan birga, denotatlar tarkibidagi ayrim leksik vositalar ham ahamiyatli hisoblanadi. Bunday gaplarda bir paytning o'zida ikki xil munosabat, ya'ni, ham shart munosabati, ham to'siqsizlik munosabati mavjud bo'ladi. CHunki «to'siqsizlik» deganda, muayyan shartning tegishli voqeaning yuzaga kelishida to'siq bo'lmasligi nazarda tutiladi. Bunda shart munosabati bevosita emas, balki bilvosita ishtirok etadi, boshqacha qilib aytganda, shart munosabati gapda tagbilim sifatida mavjud bo'ladi. Agar tagbilim sifatida shart munosabati ishtirok etmas ekan, to'siqsizlik munosabatining yuzaga kelishi mumkin emas. Misol: *Və qamchыны agar tazyana derlər, buldurg'асын və chuburg'асын turkcha ayturlar* (Navoiy ML).

Ushbu misolda «qamchi tozyona deyilsa, buldurg'asi va chuburg'asi ham forscha atalishi kerak» degan shart munosabatidagi tagbilim mavjud. Ana shu shart me'yoring buzilishi to'siqsizlikni yuzaga keltiradi: *Və qamchыны tazyana desələr ham, buldurg'асыны va chuburg'асыны turkcha ayturlar*.

To'siqsiz ergash gaplarda bosh gap ergash gapdagi shart mazmuniga zid bo'lgan harakat, voqealarni ifodalaydi: *Agarchi bir nechə vaqt bizzarurat ulum kasbig'a ishtig'al kergyzыbtyrlər, amma hech vaqt nazm ауыныдын hali eməs ekəndyrlər* (Navoiy XM).

Ba'zan *agarchi, garchi* bog'lovchilari ishtirok etgan to'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplarning keyingi komponenti- bosh gap oldida *vəle zidlov* bog'lovchisi kelib, u komponentlardagi zidlikning ortiq ekanligini ko'rsatadi:

Agarchi mundyn burun xabarny bir ryayada keltiryb erdi, vāle sevinchigā ek Vays bir ayda keldi (BN).

Ma'lumki, *agar, agarchi* bog'lovchilari eragash gap tarkibida kelib, eragsh gaplar doimo bosh gapdan oldin keladi. Lekin eski o'zbek tilida bunday to'siqsiz ergash gaplar bosh gapdan keyin ham kelgan: *Yazlar yaxshy havasy bar, agarchi Qabulcha yoqtur (BN).*

Payt ergash gapli qo'shma gaplar. Ma'lumki, payt ergash gapli qo'shma gaplarda, asosan, ikki denotativ voqea ifodalanib, ularning biri ikkinchisining ichiga payt bildiruvchi uzv sifatida kiradi. SHuning uchun ham ikki denotativ voqea o'rtasidagi munosabat payt munosabati sifatida reallashadi va bu munosabat ifodalangan qo'shma gap payt ergash gapli qo'shma gap sifatida baholanadi.

Hozirgi o'zbek tilida payt ergash gaplar bosh gapga fe'l shakllari, ko'makchilar va ayrim yuklamalar yordami bilan birikadi.

Eski o'zbek tilida payt ergash gaplar bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1. Ergash gapning predikati bosh gapga ravishdosh shakli vositasida bog'lanadi. Bunday gaplarda ergash gapda ifodalangan voqea-hodisa bo'lib o'tganidan so'ng bosh gapdagi voqea boshlanadi: *Vā umriniñ axyryda Nēshirāvanni ōz ornūda olturtyb, ōzi gōshā tutty (TMA 224).*

2. *CHun* shakliy vositasi yordami bilan shakllanadi. Ma'lumki, *chun* leksemasi hozirgi o'zbek tilidagi: 1) *chunki, shu sababdan*; 2) *agar*; 3) *qachonki* ma'nolariga muvofiq keladi (Navoiy asarlarining qisqacha lug'ati, 1993, 319). SHu sababli ham *chun* leksemasi eski o'zbek tilida payt, sabab, shart ergash gaplarning bosh gapga bog'lanishini ta'minlovchi vositalardan biri sanalgan. *CHun* ergash gapning tarkibida kelgan, ergash gapning predikati fe'lning analitik yoki sintetik shakllari bilan ifodalangan. Bunday gaplarda ham asosiy denotativ voqea ergash gapdagi voqeadan keyin sodir bo'ladi: *CHun ta'zib shiddatūdyñ hardūylar, ul majmu'dūdyñ sudrab chūqardūylar (MQ 38).* *CHun atfal tashūdyñ tuyar erdi, qachūyb gulxang'a yuz qoyar erdi (MQ 87).*

SHu bilan birga, Alisher Navoiy asarlari tilida *-g'ach (-gāch,-qach,-kāch), -r(-ur)da* shakliy vositalari ham ergash gapni bosh gapga bog'lashda faol qo'llanganligini ko'ramiz. *-g'ach (-gāch,-qach,-kāch)* shakliy vositasi bilan bog'langan qo'shma gaplarda asosiy denotativ voqea ergash gapdagi voqea sodir bo'lgandan so'ng boshlanadi.

Misollar: *Kayfiyatīn ma'lum qūylg'ach, taskīn taptūylar va Firuz Hurmuzg'a ta'n qūldūylar (TMA 234).* *Tafahhus qūylg'ach, ul ish kayfiyatīn ma'lum qūldi (TMA 209).*

YUqorida ta'kidlanganidek, misollardan asosiy denotatlar (*Taskin taptūylar va Firuz Hurmuzg'a ta'n qūldūylar – ul ish kayfiyatīn ma'lum qūldūy*) tobe denotativ voqealar (*Kayfiyatīn ma'lum qūylg'ach – Tafahhus qūylg'ach*)dan so'ng sodir bo'lmoqda. Ushbu payt munosabatini *-g'ach (-gāch, -qach, -kāch)* shakliy vositasining semantikasi reallashtirmoqda.

- r (ur)da shakliy vositasi bilan bog'langan payt ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gapdagi denotativ voqea bilan asosiy denotativ voqea bir paytda ro'y beradi, chunki, *- r (ur)da* shakliy vositasining semantikasi ish-harakatining

tugallanmaganligini ifodalaydi: *Və qoshqun salurda, tepib axir qıldı* (TMA 220).

Hozirgi o'zbek tilida bunday mazmunli qo'shma gaplarni bog'lashda *-gan* sifatdoshi keng qo'llaniladi (Abdurahmonov G', 1958, 142-146). Ergash gapning predikati ijro maylidagi fe'ning *ersə* shakli orqali ifodalanib, bosh gapga bog'lanishi mumkin. Bunda asosiy denotativ voqea ergash gapdagi voqea tugaganidan so'ng boshlanadi: *Ul ishni aña zaxir qıldı ersə, qabul qilyib, yalg'uz barıyb, ul pilni öldyrđi* (TMA 220).

18-ma'ruza

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar

Reja:

1. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar bo'yicha nazariy ma'lumot.
2. Payt munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar.
3. Qiyoslash munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar.
4. Izohlash munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar.

Adabiyotlar:

4. Abdurahmonov G'. Tarixiy sintaksis.-T., 1974.
5. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-М.-Л.,1962.
6. Serebrinnikov B.A., Gadjieva N.Z. Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazыkovyu Fonetika, morfologiya, sintaksis.-M., 1986.

Bog'lovchi vositalarsiz birikkan qo'shma gaplarga mavjud adabiyotlarda bir xil ta'rif beriladi: ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning o'zaro grammatik bog'lovchilar yordamisiz birikuvidan tuzilgan qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar bo'ladi (O'zbek tili grammatikasi, 1976, 300). Yana bunday gaplarning tabiati to'g'risida shunday deyiladi: «... bunday sodda gaplarning strukturasi leksik, morfologik, sintaktik parallellik bo'ladi. Bu hol gapda ega va kesimlarning bir xil shaklda bo'lishida, antonim egalarning va bir xil shakldagi kesimlarning kelishida, antonim aniqlovchilar va bir xil bo'laklarning takrorlanishida ko'rinadi» (O'zbek tili grammatikasi, 1976, 300).

SHuni ta'kidlash lozimki, ikki bosh bo'lakli qo'shma gap sathida yoki bir bosh bo'lakli qo'shma gap sathida bo'lmasin, ular komponentlarining bog'lovchisiz ham o'zaro aloqada bo'lishi bog'lovchilarning qo'shma gaplardagi

roli masalasini qayta ko'rib chiqish muammosini keltirib chiqaradi. Haqiqatan ham, qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'llana olish imkoniyatiga ega ekan va shunday holatda ham murakkab denotativ voqealarni aks ettira olar ekan, unda bog'lovchi va bog'lovchi vositalarning qo'shma gapdagi o'rni masalasida tayinli fikrlar bildirish lozimligi ma'lum bo'ladi.

Qadimgi turkiy tilda va eski o'zbek tilining dastlabki taraqqiyotida qo'shma gaplar, asosan, hech qanday bog'lovchilarsiz o'zaro birikkan (Abdurahmonov G'., 1974, 12). Bunga sabab u paytlarda hali bog'lovchilar juda kam bo'lgan. Bu haqda G'.Abdurahmonov shunday yozadi: «Hali teng va tobe bog'lovchilar bo'lmagan yoki juda kam bo'lgan davrlarga oid bo'lgan o'rxun yozuvlari va XI asr yodnomalarida murakkab fikr sodda gaplarni yonma-yon keltirish hamda ma'lum intonatsiya va boshqa vositalar orqali ifodalangan» (Abdurahmonov G'., 1974, 12). Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning ba'zilar hozirgi zamon bog'langan qo'shma gaplari uchun, ba'zilar hozirgi zamon ergash gapli qo'shma gaplari uchun asos bo'ladi, ayrimlari esa, ma'lum o'zgarishlar bilan hozir ham qo'llanadi (Abdurahmonov G'., 1974, 12).

Demak, ilk davrlarda bog'lovchilar qo'llanilmagan ekan, shakliy vositalarsiz ham sodda gaplar o'zaro bog'langan ekan, keyingi davrlarda ularning qo'shma gap tarkibida kelishi shakliy ravonlikni, turli modallikni ifodalash uchun, deyishga asos bor. G'.Abdurahmonov to'g'ri ta'kidlaganidek, bog'lovchisiz qo'shma gaplarni tashkil etgan qismlar orasidagi semantik munosabatlar quyidagi yo'llar bilan ifodalangan:

1. Turli intonatsiya; pauza;
2. Gap bo'laklari va gaplarning o'rinlashishi;
3. Ayrim gap bo'laklari (asosan, olmosh va fe'l bilan ifodalanuvchi) ning semantikasi;
4. Ayrim gap bo'laklarining takrori. Bunda olmoshlarning roli kattadir (takrorlangan bo'lak gaplarni semantik jihatdan bog'laydi);
5. Qo'shma gap qismlari orasidagi semantik munosabatni konkretlashtirish uchun ayrim leksik elementlar (*anda, ani, ul fursatda, ul jihatdin*) qo'llanadi (Abdurahmonov G'., 1974, 13). Bu fikrlar bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gaplarga ham taalluqli ekanini yuqorida ko'rib o'tgan edik. Bunday fikr-mulohazalarning tug'ilishi esa «Bog'langan qo'shma gaplar», «Bog'lovchisiz qo'shma gaplar», «Biriktiruv bog'lovchili qo'shma gaplar» kabi tushunchalarni, avval aytganimizdek, qayta ko'rib chiqish lozimligini yana bir bor tasdiqlaydi. CHunki bu atamalar bu xil gaplarning tabiatini to'la ochib berolmaydi. SHuning uchun ularni soddagina qilib, A.Nurmonov taklif qilganidek, «Tenglanishli qo'shma gap», «Tobelanishli qo'shma gap» deb atash maqsadga muvofiq (Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo'jaeva S., 1992, 21).

Quyida bog'lovchisiz qo'shma gaplarning ma'no munosabatiga ko'ra turlarini tavsif qilishga o'tamiz.

Ayni bir payt munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar. Bunday qo'shma gaplarda denotativ voqealar bir paytda yoki ketma-ket sodir bo'ladi. Misollarga murojaat qilaylik: *Bu trt devan avazasyn rub'i mskyng yetkyryb-men, «Xamsa» panjasyg'a panja urub-men* (ML 120). Mazkur

misoldagi denotatlar birin-ketin sodir bo'lmoqda. Birinchi denotat (*bu tørt devan avazasyny rub'i mäskeynə yetkyryb-men*)ning tugashi bilan ikkinchi denotat («*Xamsa*» *panjasyg'a panja urub-men*) sodir bo'lmoqda. Bu gaplar orasida mustahkam ichki bog'lanish mavjud. Ikkinchi denotatning yuzaga kelishi birinchi denotatning bajarilishi bilan bog'liq. Gaplarning pozitsion joylashishi ham qat'iy: birinchi denotatni ikkinchi o'ringa o'tkazib bo'lmaydi. Demak, semantik jihatdan ikkinchi denotat birinchi denotatni o'ziga tobelashtirib kelmoqda. Birinchi denotat ikkinchi denotatning bajarilish paytini bildirgan. YUqorida ta'kidlanganidek, predikatlar ohangdoshligi sodda gaplarning bog'lanishida muhim vosita bo'lmoqda.

YAna bir misol: *Bulbul bilə Gul va SHam' bilə Parvana arasыda munazara bitibdur, anda kəb diqqat kərgyzybtyr* (MN 18). Ushbu misolda denotatlar o'zaro payt munosabatidan tashqari, izohlash munosabati orqali ham bog'langan. Ikkinchi denotat birinchi denotatni izohlab ham kelmoqda, ya'ni misolda «*Bulbul bilə Gul*» va «*SHam bilə Parvana*» nomli sermazmun, mukammal asarlar yozdi degan tagbilim mavjud. Denotatlarning o'zaro semantik bog'lanishida ba'zi leksik elementlarning (*munozara – anda*) ham muhim ahamiyati bor. Birinchi denotat tarkibidagi *munozara* leksik elementi ikkinchi denotat tarkibidagi *anda* leksik elementi orqali ifodalangan. Ularning joylashish tartibi ham qat'iy, o'zaro o'rin almashtirib bo'lmaydi, chunki ikkinchi denotatning yuzaga kelishiga birinchi denotat sabab bo'lmoqda.

Zidlanish munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar. Denotatlar o'zaro payt munosabati bilan birga, zidlanish munosabati orqali ham bog'lanishi mumkin. Misol: *Har kimgə kim, bir vafa kərgyzydym, yuz bevafalyg' kərməgyynchə qutulmadym* (MQ 85). Misoldagi zidlanish ikki xil shakl – ham leksik, ham morfologik shakl orqali ifodalangan. Birinchi denotatdagi *bir vafə* leksik elementi ikkinchi denotatdagi *yuz bevafolyg'* leksik elementi bilan, predikatlar bo'lishli-bo'lishsizlik (*ko'rguzdum – qutulmadim*) munosabati bilan oppozitsiyaga kirishgan. Denotatlarning joylashishi ham qat'iy, ikkinchi denotatning bajarilishi birinchi denotatni taqozo etmoqda. YAna bir misol: *Bavujudkim, Samarqandnyñ a'lami ulamasы erdi, she'r və muammag'a dag'ы mayyl erdi* (MN 32).

Har ikkala gapning predikati shaklan ot kesim orqali ifodalangan. Ikkala denotatda ham sub'ektga xos bo'lgan xususiyatlar ifodalanmoqda, ya'ni birinchi denotatda sub'ektning mansabi ifodalanayotgan bo'lsa, ikkinchi denotatda sub'ekt faoliyati izohlanmoqda. Denotatlarning joylashishi erkin, ularning o'rnini almashtirish mumkin. Ularning semantik bog'lanishida *dag'i* leksik elementi muhim rol o'ynamoqda. *Dag'i* leksemasi ikkinchi denotat bilan birinchi denotatning semantik aloqasini ta'min etmoqda.

Dag'i leksemasi «O'zbek tilining izohli lug'ati»da «takroran, qaytadan, yangidan, yana, bundan tashqari, buning ustiga» kabi ma'nolarni anglatishi aytiladi (O'zbek tilining izohli lug'ati, 1981, 482). Demak, *dag'i* – yana fikrning hali tugallanmaganligini, ikkinchi denotat birinchi denotatning mantiqiy davomi ekanligini anglatgan.

Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, *dag'i* leksemasi ishtirok etgan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda mustahkam semantik bog'lanish mavjud bo'ladi.

Navoiy asarlarida ravishdosh shakli mustaqil predikat bo'lib kela olgan: *Namus dastarın bashıdın alıyb, bir jur'a uchun mayfurush ayag'ıga salıyb* (MQ 35). Ushbu misolda ham payt mazmuni bilan bir qatorda, sabab-natija mazmuni ham ifodalangan. Birinchi denotat (*Namus dastarın bashıdın alıyb*) sabab voqeani, ikkinchi denotat (*Bir jur'a uchun mayfurush ayag'ıg'a salıyb*) natija voqeani ifodalagan. Mantiqan olib qaralganda, or-nomus, hayoni unutgan inson har qanday pastkashliklarga, tubanliklarga borib etishi mumkin. Demak, bunday illatlarning sababchisi nomussizlik. Denotatlarning joylashish pozitsiyasi ham turg'un, ularning o'rnini almashtirib bo'lmaydi.

Qiyoslash munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar. Bunday qo'shma gaplar tarkibidagi denotativ voqealar bir-biriga qiyoslanadi. Bu qiyoslanish orqali ikki denotat o'rtasidagi o'xshash, farqli tomonlarni ko'rsatish yoki qo'shimcha ma'no ifodalashdir. Misol: *Tilab berganni ham saxadın yıraq bil, ibram bilə bergəndin berməgənni yaxshıraq bil* (MQ 112). Misoldagi ikki leksema (*tilab berishlik va ibrom bila berishlik*) semantikasi o'zaro qiyoslanmoqda, ya'ni so'ragandan so'ng berishlik ham «*ibrom*» (qistab turib olish bilan berishlik) ham saxiylikdan yiroq bo'lgan narsalar. Ikkala tushuncha o'zaro qiyoslangan holda inson mana shunday xislatlardan yiroq bo'lishi lozimligi uqtiriladi. Birovdan biror narsa so'rab olinganda yoki qistash orqali olinganda, turli norozilik, kelishmovchilik kelib chiqadi. Avvalo, so'raguncha birovga bir narsa bermaslik, xasislik mardlar ishi emas. Demak, ushbu misol asosida «*Dono hech qachon nodon sahovatiga muhtoj bo'lmasin*» degan tagta'lim mavjud. Yana bir misol: *Birtə ötməkni ikki bəlyb yarmini bir achg'a bergənni saxiy de, əzi yeməy barini muhtajg'a bergənni axiy de* (MQ 162). Mazkur misolda ham ikki denotativ voqea o'zaro qiyoslanmoqda. Gaplarning semantik bog'lanishida *yarmini - barini, och - muhtojg'a, saxiy - axiy* leksemalari muhim rol o'ynagan. Bir mayizni ikki bo'lib, yarmini och qolgan kishiga bergan inson saxiy, sahovatli hisoblansa, o'zi emasdan hammasini muhtoj odamga bergan yanada saxiyroq, sahovatli inson ekan. Asosiy semantik munosabat *yarmini berishlik - barini berishlik* oppozitsiyasi orqali reallashgan. Demak, misolda *yarmini berishlik* leksik birikmasi bilan *barini berishlik* leksik birikmasi o'zaro qiyoslanmoqda.

Endi quyidagi misolni ko'raylik: *Fasıqдын haya tilama, zalimдын vafa tilama* (MQ 80). Ushbu gaplar *fasiq - zolim, haya - vafa* leksemalari munosabati orqali bog'langan. SHu o'rinda bir narsani aytib o'tish joiz. Ma'lumki, fosiq (yolg'on so'zlar aytuvchi, fisq-fasod gaplar qo'zg'ovchi), zolim (o'zgalarga zulm o'tkazuvchi) shaxslar salbiy xarakterli toifaga kiritiladi. Bu leksemalar *hayo, vafo* leksemalari bilan semantik jihatdan bog'lana olmaydi. CHunki fosiq odamdan sharm-hayo, uyat, ibo, zolim insondan mehr-vafo kutib bo'lmaydi. Ularda bu kabi xususiyatlar bo'lmaydi. SHuning uchun ham mazkur gaplarning predikati inkor shaklda ifodalangan.

Quyidagi misolda ham xuddi shunday holatni kuzatish mumkin: *Tame'din kərəm tilama, gadadin dirəm tilama* (MQ 70). Ushbu misolda ham «*Tome' -*

ta'ma qiluvchi - gado» leksemalari o'zaro qiyoslanmoqda. Tome' – tamagirlar birovga ozgina yordami, foydasi tegsa, biror narsa talab qiladilar, har bir xatti-harakatini pul, mol-dunyo bilan o'lchaydilar. Bunday shaxslar savob, odamiylik nuqtai nazaridan yaxshilik, sahovat qilish kerak, degan xayolni qilmaydilar, shuning uchun ulardan saxovat kutib bo'lmaydi. Gado esa tilanchilik bilan, birovlarining sadaqasi evaziga hayot kechiradi. Sadaqa so'rovchidan biror narsa so'rab bo'lmaydi. Ta'magir shaxslar qanchalik boy-badavlat bo'lmasin, insonlarga yordam ko'rsatmas ekan, ular gadodan ham battaroqdir. Lekin *tome'* va *gado* leksemalari unchalik bir-biriga yaqin tushunchalar emas. Chunki *tome'* leksemasi salbiy toifadagi kishilarga nisbatan qo'llanadi, *gado* leksemasida esa salbiylik semasi yo'q. Demak, avvalgi misolda bir-biriga yaqin tushunchalar (*fosiq – zolim*) munosabatga kirishgan bo'lsa, mazkur misolda semantik jihatdan turlicha leksemalar (*tome' - gado*) munosabati ifodalangan.

Quyidagi misol shu jihatdan xarakterlidir: *Mahallıda aytur so'zni asrama, aytmas so'z tegrasiğa yelama* (MQ 83). Mazkur misolda bir-biriga zid leksik birikmalar (*aytur so'z – aytmas so'z*) o'zaro qiyoslanmoqda. Demak, vaqti kelganda aytadigan so'zni aytish kerak, aytish kerak bo'lmagan so'zni umuman aytmaslik lozim.

Izohlash munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar. Bunday qo'shma gaplar haqida fikr yuritar ekan, G'.Abdurahmonov shunday yozadi: Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning ayrim turlarida qo'shma gaplarning tarkibidagi bir qismdan anglashilgan voqea, hodisa ikkinchi gapdan anglashilgan voqea, hodisaga bog'liq bo'ladi, bir qism ikkinchisini yoki uning tarkibidagi ayrim bo'laklarni izohlab, to'ldirib keladi. Bunday bog'lovchisiz qo'shma gapning tarkibidagi qismlar bir-biriga mazmunan bog'liq bo'lib, oralaridagi mazmun munosabati yaqin bo'ladi. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarni tashkil etgan qismlar orasidagi murakkab mazmun munosabati ayniqsa izohlash munosabatida yaqqol ko'rinadi (Abdurahmonov G', 1996, 143). Bu fikrlar juda o'rinli, albatta. Lekin murakkab mazmun munosabati faqat bunday tip gaplarda emas, umuman, har qanday qo'shma gaplarda ifodalanishi yuqorida misollar asosida aytib o'tildi.

Izohlash munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplarda quyidagi mazmun munosabatlari ifodalangan:

1. SHart-natija munosabati: *Har kimgəki bir xizmat qıldıñ – on shiddatg'a muhayya turmaq kerək* (MQ 49). Ushbu misolda birinchi denotativ shart voqeani ifodalagan, ikkinchi denotatga semantik jihatdan tobe hisoblanadi. Bu gap –*sa* shakliy vositali shart ergash gapli qo'shma gapga sinonim bo'la oladi. *Har kimgəki bir xizmat qıldıñ – on shiddatg'a muhayya turmaq kerək – har kimgəki bir xizmat qılsañ, on shiddatg'a muhayya turmaq kerək.* Xuddi shu holat ham sodda gaplarni bog'lovchi shakliy vositalar ikkilamchi ekanligini ko'rsatadi. Bunday gaplar haqida aytilgan quyidagi fikrlar ham mazkur mulohazamizni tasdiqlaydi: «Birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi va beshinchi qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar birikish munosabatini; oltinchi, ettinchi va sakkizinchi qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar zidlov munosabatini ifodalovchi voqea-hodisani bildirgan. SHuning uchun oldingi to'rtta qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar orasiga biriktiruv bog'lovchisini, keyingi uchta qo'shma gap orasiga

zidlov bog'lovchisini qo'yib ishlatish mumkin» (Asqarova M., Abdullaev Y., Omilxonova M., 1997, 151). Ergashgan qo'shma gaplar xususida ham shunday fikrlar aytiladi: «Keltirilgan misollarning birinchi, uchinchi va beshinchisida sabab mazmuni ifodalangani uchun *chunki*, *shuning uchun* bog'ovchilarini qo'llab, sabab ergash gapli qo'shma gap hosil qilish mumkin. Ikkinchi va ettinchi gapda esa o'xshatish mazmuni ifodalanganidan *go'yo* yordamchisini qo'llab, o'xshatish ergash gapli qo'shma gapni hosil qilish mumkin» (Asqarova M., Abdullaev Y., Omilxonova M., 1997, 172).

Demak, bog'lovchi vositalarini ishlatib ham, olib tashlab ham bog'lovchisiz qo'shma gaplarni qo'llash mumkin ekan, ularning gapdagi tutgan o'rni unchalik muhim emas.

2. Sabab-natija munosabati: *Tiliq bilə kəhçylni bir tut, kəçli və tili bir kishi aytqan səzgə but* (MQ 163). Ushbu misolda birinchi denotat sabab voqeani ikkinchi denotat natija voqeani ifodalamoqda. Gaplarning o'zaro mazmuniy bog'lanishini *til*, *kəhçyl*, *bir* leksik elementlari ta'minlamoqda. Mazkur sodda gaplar orasiga ham *chunki* shakliy vositasini qo'yish mumkin.

3. O'xshatish munosabati: *Nafsni taqva riyozatı bilə zeridast qıldılar – shaytannı zalıllıq bilə yergə past qıldılar* (MQ 81). Misolda «*Nafsni taqvo riyozati bila zeridast qilishlik*» «*SHaytonni zalilliq bila erga past qilish*»ga o'xshatilmoqda. Denotatlar tarkibidagi leksik elementlar oppozitsiyasi (*nafsni – shaytonni*, *taqvo riyozat bila – zalilliq bila*, *zeridast qıldilar – erga past qıldilar*) zich mazmuniy bog'lanishni ta'minlagan.

MUNDARIJA

Kirish	3
Fonetika.	7
Eski o'zbek tilida unli va undoshlar taraqqiyoti	10
Morfologiya. Ot so'z turkumi	15
Keklishik kategoriyasi	17
Sifat	21
Son	26
Olmosh	31
Fe'l	41
Eski o'zbek tilida mayl va zamon formalari	50
Ravish	59
YOrdamchi so'z turkumi.	62
Sintaksis	67
Bir bosh bo'lakli gaplar	73
Bog'langan qo'shma gaplar	76
Ergash gapli qo'shma gaplar	81
Bog'lovchisiz qo'shma gaplar	88

96,1,94,3,92,5,90,7,88,9,86,11,84,13,82,15,80,17,78,19,76,21,74,23,72,25,70,27,68,29,66,
31,64,33,62,35,60,37,58,39,56,41,54,43,52,45,50,47,
48,49,46,51,44,53,42,55,40,57,30,59,36,61,34,63,32,65,30,67,28,69,26,71,24,73,22,75,20,
77,18,79,16,81,14,83,12,85,10,87,8,89,6,91,4,93,2,95